İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

Osmanlı Bilimi Araştırmaları
Studies in Ottoman Science,
OBA 2025, 26 (2): 394–422

https://doi.org/10.26650/oba.1595821

Başvuru | Submitted 03.12.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 21.01.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 27.05.2025
Kabul | Accepted 16.06.2025

Osmanlı Bilimi Araştırmaları
Studies in Ottoman Science

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Osmanlı İdadilerindeki Ders Dağılımlarına Göre Muhasebenin Bir Matematiksel Alt Disiplin Olduğu Varsayımının Araştırılması (1890-1915)

A Research of The Assumption That Accounting Is a Mathematical Sub-Discipline According to the Lesson Distributions in Ottoman Idadis (1890-1915)

Ömer Yazan [1]

[1] Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, Aksaray, Türkiye

Öz

Muhasebe, defter tutma sanatı olarak başlayıp bağımsız bir bilimsel nitelik kazandığı dönemlere kadar uzun süre matematikle yakın ilişkide görülmüştür. Hatta bu ilişki muhasebenin daha çok bir matematiksel alt disiplin olduğu varsayımı üzerinden kurgulanmıştır. Yirminci yüzyıl başlarına kadar görülebilen bu ilişkinin takibi muhasebenin bilimsel birikimi ve niteliğini değerlendirmek için önemlidir. Bu doğrultuda çalışmada Osmanlı okullarında muhasebe eğitimi kronolojik olarak ele alınmış, ilgili okullar arasında ortaöğretim seviyesinde en yaygın olan ve bünyesinde muhasebe eğitimi verildiği bilinen idadiler ayrıca incelenmiştir. Muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak kabul edildiğine dair tarihi örnekler sunulmuş, muhasebe ve matematik eğitiminin ne ölçüde aynı öğretmenler tarafından verildiğinin tespit edilmesi için idadilerde 1890-1915 dönemini kapsayan bir araştırma yapılmıştır. Bu kapsamda idadilerde muhasebe dersi veren öğretmenlerin bu ders dışında anlattıkları diğer dersler arşiv belgeleri üzerinden belirlenerek, ders türü ve ders gruplarına göre sayısal dağılımları yapılmıştır. Araştırmanın bulguları idadilerde muhasebe dersini anlatan öğretmenlerin diğer derslere oranla matematik derslerini daha fazla yürüttüklerini göstermiştir. Bu yönüyle çalışma muhasebenin matematikle olan tarihsel ilişkisini ortak eğitimciler üzerinden destekleyerek literatüre katkı sağlamayı hedeflemiştir. Takip eden çalışmalarda, muhasebe ve matematik eğitimlerinin bir arada verilmesine yönelik alternatif tarihi eserlerin tahlili, ilgili dönemlerde muhasebe eğitiminin ekseriyetle matematik eğitimcileri tarafından verildiğine dair alternatif eğitim kurumlarında araştırmalar ve ortak branşlaşmaya dair örnekler ele alınabilir.

Abstract

Accounting has been seen in a close relationship with mathematics for a long time until it started as the art of bookkeeping and became an independent scientific discipline. In fact, this relationship was built on the assumption that accounting was more of a sub-discipline of mathematics. The follow-up of this relationship, which can be seen until the early twentieth century, is important for evaluating the scientific background and quality of accounting. Accordingly, this study examines accounting education in Ottoman schools chronologically, and also analyzes the most common secondary schools, the *idadis*, which are known to have offered accounting education. Historical examples of the acceptance of accounting as a sub-discipline of mathematics have been presented, and research covering the period 1890-1915 has been conducted in *idadis* to determine the extent to which accounting and mathematics education has been provided by the same teachers. In this context, the other lessons taught by the teachers who taught accounting in *idadis* have been identified through archival documents, and their numerical distribution has been made according to lesson types and groups. The findings of the study showed that teachers who taught accounting in *idadis* taught mathematics more than other lessons. In this respect, the study aims to contribute to the literature by supporting the historical relationship between accounting and mathematics through common educators. In the following studies, the analysis of alternative historical works on the

Atıf | Citation: Yazan, Ömer. "A Research of The Assumption That Accounting Is a Mathematical Sub-Discipline According to the Lesson Distributions in Ottoman Idadis (1890-1915)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 2 (2025): 394-422. https://doi.org/10.26650/oba.1595821

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

2025. Yazan, Ö.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Ömer Yazan omeryazan@aksaray.edu.tr

combination of accounting and mathematics education, research in alternative educational institutions on the fact that accounting education was mostly given by mathematics educators in the relevant periods, and examples of joint majors can be discussed.

Anahtar Kelimeler İdadi · ders dağılımı · usûl-i defterî · çift yanlı kayıt yöntemi · muhasebe eğitim tarihi · matematiksel alt disiplin

Keywords Idadi · lesson distributions · bookkeeping · double-entry bookkeeping · history of accounting education · mathematical sub-discipline

Extended Summary

Since the earliest periods, the strongest relationship of accounting has been established with mathematics and even seen as a sub-discipline of mathematics. Accounting education was evaluated together with mathematics and presented together in some educational works. The effect of this association, which can be found in the 14th–15th centuries, can be traced until the early twentieth century.

In the nineteenth century, especially in the last quarter of the Ottoman Empire, translated and subsequently copyrighted books of accounting were organized with a modern understanding, included in the curriculum of almost every educational institution, and played an important role in the development of commercial life. The knowledge accumulation of this period has shaped today's understanding of accounting with its commercial, industrial and academic aspects. In this respect, it is important to examine the scientific history of accounting and to develop different approaches. The relationship between accounting and mathematics, its being considered as a sub-discipline of mathematics and its effect on accounting knowledge, is an important but insufficiently addressed issue in terms of the history of accounting science. In the accounting history literature, there are a limited number of studies that draw attention to the periods when accounting was seen as a sub-discipline of mathematics and this presupposition. Current studies that examine the association of accounting and mathematics by pointing to the historical relationship have generally addressed the issue through books and authors.

This study examines Turkish educational books from 1869 to 1913 that highlight the relationship between accounting and mathematics, a period when the pioneering books of modern accounting were published in our country. When evaluated together with foreign examples, it should be expected that this relationship, which has historical roots in the distant past, has reflections on the Turkish education system. It can be assumed that accounting and mathematics lessons were taught by the same people, that there was a transitivity between the lessons, and that the same people taught these lessons together or alternately during their tenure. As a matter of fact, data on this relationship between accounting and mathematics education can be found in *idadis*, which were the most widespread and the longest-schooling institutions among the Ottoman schools in the relevant period. In this respect, the claim of the research conducted within the scope of this study is that since accounting is seen as a sub-discipline of mathematics, accounting lesson teachers in *idadis* should be teachers who also teach mathematics lessons. Within the scope of the study, the other lessons taught by the teachers in charge of accounting lessons in the *idadis* have been determined and these lessons have been analyzed from different perspectives according to their types and groups, and the coexistence of accounting and mathematics in the relevant period has been evaluated.

According to the findings of the study, ninty different accounting teachers in forty five different *idadis* taught thirty three different lessons other than accounting lessons a total of 175 times in the period 1890-1915. The highest number of teachers has been observed in Gümülcine, Adana, Erzurum, Karasihar-ı Sahip, Konya, Mamuret-ül Aziz and Thessaloniki *idadis*, while the highest number of lectures has been observed in Gümülcine, Erzurum, Hama and Mamuret-ül Aziz *idadis*.

According to the results of the study, it was found that accounting teachers mostly taught mathematics (including geometry and trigonometry) lessons other than this lesson. This finding points to the reflection of the assumption that accounting was a sub-discipline of mathematics in the *idadis* during the relevant periods, as observed in various historical accounting books and approaches. In addition to mathematics, accounting teachers respectively taught Turkish, foreign languages, geography and science, spelling/correspondence, religious studies and agriculture. In this respect, the study aims to contribute to the literature by supporting the historical relationship between accounting and mathematics through teachers who taught both lessons.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yarım asrı geçen bir süre boyunca Türk muhasebe eğitimi *usûl-i defterî* adıyla icra edilmiştir. Burada *usûl*[1] ile yöntem, ilke, kural; *defterî* ile ise defter tutma ifade edilmektedir. Dolayısıyla defterî, eser örneklerine on yedinci yüzyıldan itibaren yaygın bir biçimde rastlanılan Fransızca *tenue de livres*[2] yahut İngilizce *bookkeeping*[3] ifadelerinin karşılığı olarak sunulmuş, usûl-i defterî (defter tutma yöntemi/ilkeleri) adlandırması uzun süre benimsenmiştir. Nitekim Türk muhasebe eğitiminin, "defter tutma" şeklindeki yabancı muhasebe tanımlamalarının birebir karşılığı olan *tanzim-i defter*[4] veya *zabt-ı defatir*[5] ifadeleri ile de tanımlandığı, bilimsel yönüne vurgu yapmak için *fenn-i defterî*[6] adlandırmasının kullanıldığı da görülür. Usûl-i defterînin hem defter tutma hem de daha kapsamlı bir biçimde muhasebe için kullanıldığı açıktır. Örneğin Kabataş ve Üsküdar idadilerinde muhasebe öğretmenliği yapan Faik Şevket, R.1326 (M. 1910) yılında basılmış olan eserinin giriş kısmında usûl-i defterî ifadesinin Fransızca karşılıklarını hem " *tenue de livres* " (defter tutma) hem de *comptabilit*è (muhasebe) şeklinde vermiştir.[7]

Yirminci yüzyıl itibariyle defter tutma kavramı yerini doğrudan muhasebeye bırakmış durumda olup yüzyılın ilk çeyreğinde yazılmış eserler bu kavram dönüşümünün açık izlerini taşır. Hamid'in R. 1327 (M. 1911) yılında basılmış olan *Muhtasar Usûl-i Muhasebe – Fenn-i Defterî* adlı eserinde hem usûl-i muhasebe (muhasebe metodolojisi/muhasebe teorisi) hem de fenn-i defterî (defter tutma bilimi) adlandırmalarının aynı eser için kullanılması bu durumun somut örneğidir. Bununla birlikte eser içinde kavramlar arasındaki ayrım net bir biçimde yapılmıştır.[8]

Defter tutma adlandırmasının muhasebeye evrimi, bir tekniğin, bir alt disiplinin bağımsız bir bilimsel nitelik kazanma sürecine de işaret eder. Her ne kadar Türkçe kaynaklarda *fenn-i usûl-i defterî* (defter tutma bilimi)[9] gibi nitelendirmelere rastlansa da eserlerde hacim, içerik çeşitliliği ve ayrıntılı mütalaalar ile teorik gerekçeler muhasebe isminin kullanımı ile birlikte yaygınlaşır[10].

Muhasebenin usûl-i defterî adlandırması ile yaygın olarak ele alındığı dönem, yukarıda da belirtildiği gibi bilimsel bir teknik olarak görüldüğü dönemdir. Muhasebenin eski dönemlerden itibaren en kuvvetli ilişkisi matematik ile kurulmuş hatta matematiğin bir alt disiplini olarak görülmüştür. Muhasebe eğitimi matematikle birlikte değerlendirilmiş, bazı eğitim eserlerinde bir arada sunulmuştur. On dört ve on beşinci

[1] "Usûl" kelimesinin on dokuzuncu yüzyılda bilimsel bir nitelendirme olarak kullanılırken Fransızca " mèthode", veya "principe" karşılığı olarak "yöntem, ilke, kural" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Mustafa Nihat Özön, *Büyük Osmanlıca- Türkçe Sözlük*, Usûl Maddesi, ss.738, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1959. Örneğin Fardis Efendi'nin "*Usûl-i Defterî*" adıyla tercüme ettiği ve 1871'de basılan muhasebe kitabı, Cadres Marmet'in orijinal eserinin adı "*Defter Tutma İlkeleri/Principes de Tenue de Livres*" olan eserinin bir tercümesidir. Bkz. E. Cadres Marmet, *Principes de Tenue de Livres*, Paris: Librairie de L. Hachette,1854; Fardis, *Usûl-i Defterî*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1286.

[2] Jacques Savary, *Le Parfait Negociant ou Instruction Generale*, Paris: Jean Guignard, 1675, s. 271.

[3] Alexander Malcolm, *A New Treatise of Artihmetic and Book-keeping*, Edinburgh: John Mosman and William Brown, 1718.

[4] Ali Suavi, *Fenn-i Tanzim-i Defter*, Paris: Ulum Gazetesi, 8. sayı, 1286, s. 480.

[5] Ziya, *Fenn-i Usûl-i Defterî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298, s.2

[6] Ahmed Ziya, *Fenn-i Defterî*, İstanbul: -yayınevi belirtilmemiştir-, 1310.

[7] Faik Şevket, *Yeni Usûl-i Defterî ve Muamelat-ı Tüccariye Dersleri*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1326, s. 3.

[8] Hamid, *Muhtasar Usûl-i Muhasebe – Fenn-i Defterî, Kısm-ı Sanî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327, s.2: "*Usûl-i muhasebe (comptabilite): Mahsul-i mesaiye ve sermayenin tahvilatına göre tensik-i defatir ve tesis-i hesabât ilmidir. Usûl-i defterî (tenue des livres): yani defter tutmak usûlü mahsul-i mesaiye ve sermayenin tahvilatına mahsus hesabatı usûl-i muhasebe yahud ilm-i muhasebat (science des comptes) kavaidine tatbikan defterlere kayd etmek fennidir.*"

[9] Bu adlandırmanın ihtisas muhasebelerine de işaret eden ilginç örnekleri de vardır. Örneğin Alay Emini Binbaşı Ahmed Ziya Bey tarafından müsvedde defteri, yevmiye defteri ve defter-i kebir şeklinde üç fasikül halinde hazırlanan askeri muhasebe eserleri böyledir. Müsvedde defteri için bkz. Ahmed Ziya, *Fenn-i Usûl-i Defterî-i Askerî'den Müsvedde Defteri*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1312.

[10] Bu çıkarım aynı yazar tarafından hazırlanmış usûl-i defterî ve muhasebe adlı eserlerin karşılaştırılması yoluyla da somutlaştırılabilir. Örneğin Serkiz Nihad'ın 1926 yılında basılmış *Hocasız ve Pratik Usûl-i Defterî* adlı eserinde defter tutma bir teknik görünümünde sunulurken aynı yıl basılmış *Nazarî ve Amelî Muhasebe* adlı eserinde muhasebe, uygulamanın yanında bilimsel niteliği öne çıkarılarak ele alınmaktadır. Bkz. Serkiz Nihad, *Hocasız ve Pratik Usûl-i Defterî*, İstanbul: Türk Matbaası, 1926; Serkiz Nihad, *Nazarî ve Amelî Muhasebe*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1926.

yüzyıllarda öncül örneklerine rastlanabilen bu ilişkinin yirminci yüzyıl başlarına kadar etkisi izlenebilmektedir.

John Halliday 'in 1749 yılında yayımlanan *The New London Method of Arithmetick*[11] (Yeni Londra Aritmetik Yöntemi) adlı eseri esasen bir temel matematik öğreti kitabıdır. Bununla birlikte kitabın sonunda bir aylık hane harcamalarına dair muhasebe kayıtlarının yer verildiği on beş sayfalık bir ek bulunmaktadır. Tüm aileler için bilinmesinin mühim olduğu notuyla sunulan bu kısımda "Kasa Defteri" kayıtları, muhtelif muhasebe hesapları da kullanılarak sunulmuş ancak defterin ve hesapların nasıl düzenlendiğine dair hiçbir açıklama yapılmamıştır. Benzer bir şekilde William Tinwel - ki kendisi bir matematik öğretmenidir - 1798 yılında hazırladığı[12] ve yarım yüzyılı aşan bir süre okullarda popüler bir eğitim kitabı olarak oldukça yüksek talep gören[13] *A Treatise of Practical Arithmetic and Bookkeping by Single Entry* (Pratik Aritmetik ve Tek Yanlı Defter Tutma Üzerine Bir İnceleme) adlı eserinde, yüzyıllar önceki öncül örneklerde gözlendiği gibi etraflıca bir temel matematik bilgisinin ardından kısa bir muhasebe anlatısına yer vermektedir. Herhangi bir açıklama, geçiş veya bağlantı olmaksızın matematik içeriğinden aniden muhasebeye dönülmekte, burada da oldukça kısa bir teorik açıklamadan sonra doğrudan tek yanlı kayda dayalı defter tutma işlemlerine yer verilmektedir. Juste Urbanie Auvert'in 1896 yılında on sekizinci baskısı yapılmış olan *Arithmetique et Systeme Metrique 2400 Exercices et Problemes*[14] (Aritmetik ve Metrik Sistem 2400 Alıştırma ve Problem) adlı Fransızca eserinde ise matematik ve muhasebe ilişkisi daha sistematik bir biçimde ele alınmıştır. Bu eserde temel matematik bilgileri, oran-orantı, ölçü ve tartılar, alan-yüzey ölçümleri, faiz hesaplamaları, ticari senetler ve faiz konularını takiben muhasebe kayıt ve defter türleri ile vakaya dayalı defter kayıtları sunulmuştur. Ardından geometri ve cebir konuları işlenmiş ve iki bin dört yüz adet alıştırma ve problem üzerinden konu pekiştirilmeye çalışılmıştır. Burada muhasebe, matematik eserinin içinde bir konu şeklinde ele alınmış, öncesi ve sonrasında matematik anlatısına yer verilmiştir. Tüm bu eserler, kapsamlı bir matematik bilgisinin öğrenciyi muhasebeye de hazırladığının, muhasebenin matematiğin bir parçası olduğu anlayışının on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllardaki somut örneklerindendir.

On dokuzuncu yüzyılda - özellikle son çeyreği itibariyle - Osmanlı İmparatorluğu'nda muhasebe, modern anlayışla tercüme ve akabinde telif eserlerin hazırlandığı, hemen her eğitim kurumunun müfredatında yer alan, ticari hayatın inkişafında kendisine önemli rol biçilen bir konumdadır. Bu dönemin oluşturduğu birikim günümüz muhasebe anlayışını ticari, sınai ve akademik yönleriyle vücuda getirmiştir. Muhasebenin bilimsel tarihini incelemek ve farklı yaklaşımlar geliştirmek bu açıdan önemlidir. Muhasebenin matematikle ilişkisi, onun bir alt disiplini olarak görülmesi ve bunun muhasebe birikimine etkisi muhasebe bilim tarihi açısından önemli olmakla birlikte yeterince ele alınmamış bir konudur.

Muhasebenin ilgili dönemlerde bir matematiksel alt disiplin olarak görülmesi, muhasebe ve matematik eğitimleri sürecinde izlenebilir. Öyle ki ortak kaynak kitapların varlığı yanında her iki dersin aynı eğitimciler tarafından verilmesi de beklenebilir. Bu çalışmada muhasebe ve matematik ilişkisi, tarihi eğitim eserleri ve bu eserlerdeki yaklaşımların yanında her iki dersin ortak eğitimciler tarafından verilip verilmediğine dair bir araştırma ile de irdelenmiştir. Osmanlı'da muhasebe dersine ortaöğretim seviyesinden itibaren muhtelif eğitim kurumlarının müfredatında yer verilmiş olup bu seviyede en yaygın olan kurum ise idadilerdir. Araştırma kapsamında, Osmanlı idadilerinde öğretmen kadrosu içinde muhasebe dersi verenlerin bu dersin

[11] John, Halliday, *The New London Method of Arithmetick*, London: Joseph Davidson, 1749.

[12] William Tinwel, *A Treatise of Practical Arithmetic and Bookkeping by Single Entry*, Fifth Edition, New Castle: M. Angus and Son, 1805.

[13] Eser 1852 yılında 18. baskısını yapmıştır. Tek yanlı kayda dayalı muhasebe eğitiminin ilgili dönemde revaçta bulunmamasına rağmen eserin hala kaynak eğitim kitabı olarak kullanılıyor olması ilginçtir. Bkz. William Tinwel, *Treatise on Practical Arithmetic with Bookkeeping by Single Entry*, New Castle: M. & M.V. Lambert, 1852.

[14] Juste Urbanie Auvert, *Arithmetique et Systeme Metrique 2400 Exercices et Problemes*, Dix-Huitieme Edition, Paris: Gedalge Jeune, Libraire-Editeur, 1896.

yanında başka hangi dersleri de verdikleri belirlenerek farklı açılardan analiz edilmiştir. Bulgular, muhasebe ve matematik eğitiminin diğer derslere oranla daha yaygın biçimde aynı öğretmenler tarafından verildiğini göstererek ilgili dönemde muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görüldüğü iddiasını desteklemiştir.

Osmanlı Okullarında Muhasebe Eğitimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme çabalarının önemli bir ivme kazandığı Tanzimat döneminde muhasebe, ticaretin gelişmesi için bir ön koşul olarak görülmüştür. Muhasebe, defter türleri ve nasıl tutulmaları gerektiği, ticari iş ve ilişkilerde ve buna bağlı olarak ticari davalarda muhasebe defterlerinin delil niteliği kazanması, iflas/hilekâr müflis gibi hükümleri barındıran Kanunname-i Ticaret (1850) ile yasal zemine kavuşmuştur.[15] Bu açıdan kanunun tatbiki için muhasebe eğitimine ihtiyaç duyulması ve modern okulların müfredatında muhasebe derslerine yer verilmesi doğal bir süreçtir. Elbette ilgili okullar teşekkül ederken model alınan yabancı okulların müfredatının etkili olması da muhtemeldir. Ancak hemen her eğitim kurumunda muhasebe dersine yer verilmesi dikkat çekicidir. Aşağıda kronolojik bir biçimde muhasebe dersi verilen okullardan örnekler sunulmuş olup idadilerde ve bu okullardaki öğretmenlerin eğitimini göstermesi açısından öğretmen okullarında muhasebe eğitimi bu çalışmanın araştırma sahası olduğundan bu kısımlar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

1861 yılında nizamnamesi yayınlanarak açılan Telgraf Memur Mülazımı Mektebi adlı, telgraf haberleşmelerini Türkçeleştirmeyi ve Türk memurlara bu işi yaptırmayı hedefleyen okulun ders programında usûl-i defterî dersi bulunmaktadır. 23 Mart 1864 tarihli Meclis-i Ahkâm-ı Adlîye mazbatasına göre Mekteb-i Mülkiyede ders ve öğrenci sayısının artırılması istenmiş, ders programına yeni eklenmesi önerilen dersler arasında usûl-i defterî de yer almıştır.[16]

Osmanlı eğitiminin modernleşmesinde önemli bir yeri olan Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin (1869) 23. maddesinde eğitim süreleri dört yıl olarak belirlenen rüşdiyelerde okutulacak dersler tanımlanmıştır. Bu dersler arasında "Hesap ve Usûl-i Defterî" adlı temel matematik ve muhasebe dersinin birlikte sunulduğu bir ders yer almaktadır. Aynı dersin kız rüşdiye mekteplerinde (29. madde) ve idadilerde de (38. madde) yer alacağı belirtilirken sultanîlerde okutulacak dersler arasında (46. madde) gösterilmemiştir.[17]

3 Şubat 1870 tarihli tezkerede Darülfünûn-ı Osmanî'de okutulacak dersler arasında Münir Bey (1828-1897) tarafından haftada iki saat anlatılması planlanan "Usûl-i Defterî" dersi bulunmaktadır.[18] Kız rüşdiyelerinin 1873-1874 ders programında muhasebe dersine rastlanmazken 1874 yılı erkek rüşdiyeleri ders programında birinci yılda usûl-i defterî dersi yer almakta, 1875 programında ise bu ders dördüncü sınıf dersleri arasında görülmektedir.[19]

Askeriyenin ihtiyaç duyduğu memurları yetiştirmek amacıyla kurulan Menşe-i Küttab-ı Askerî adlı okulun 9 Ağustos 1875 tarihli nizamnamesine göre mülki ve askeri rüşdiyelerden şahadetname almış öğrenciler okula kabul edilecek olup eğitim süresi üç yıl olacaktır ve okutulan dersler arasında usûl-i defterî dersi de görülmektedir. 1876 yılında çıkarılan nizamname ile ordularda ve askeri hastanelerde on beş yıl mecburi

[15] Kanun'un birinci kısım ikinci faslında yer alan yedi madde (madde 3-9) temel hükümleri içermektedir. Burada yevmiye defteri, kopya defteri ve envanter defteri zorunlu defterler olarak belirtilmekte, defterler tutulurken dikkat edilmesi gereken hususlar, düzensiz tutulan defterlere itibar olunamayacağı, hangi hallerde defter ibrazının gerektiği, defterlerin delil niteliği ve ticari davalarda defter ibrazı konuları düzenlenmiştir. Bkz. *Kanunname-i Ticaret*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281, s. 6-8.

[16] Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, , İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s. 600-601, 621.

[17] Mustafa Şanal, ve Erol Alaca, Türk Eğitim Tarihi Orta Asya'dan Günümüze, 3. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2023, ss. 67-69, 71.

[18] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, s.558. Ancak 1900 yılı ders programında Darülfünun'un her üç şubesinde de (ulum-u aliye-i diniye, edebiyat, ulum-u riyaziye ve tabiiye) muhasebe dersi yer almamaktadır. Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2020*, Ankara: Pegem Akademi, 2020, s. 257.

[19] Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923),* İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013, s. 96-97.

hizmet etmesi istenen eczacıların yetiştirilmesi amacıyla açılan Eczacı Mektebi üç sınıftan oluşmuş olup ikinci sınıf ders programında "Eczacılığa Mahsus Defâtir Kayıt ve Muhasebe Usûlü" adlı bir ders bulunmuştur.[20] 1882 yılında açılan Ticaret Mektebi ders programında "Usûl-i Defterî-i Basit" adlı bir muhasebe dersi yer alırken[21] 1884 yılında Hukuk Mektebi bünyesinde usûl-i defterî dersinin okutulduğu görülmektedir.[22]

1891 yılında askeri ve sivil rüşdiyeler için ortak bir ders programı hazırlanarak her iki türdeki okulda da aynı derslerin okutulması amaçlanmıştır. Bu programa göre eğitim süresi dört yıl olan askeri ve sivil rüşdiyelerde dördüncü yılda haftada iki saat "Hesap ve Usûl-i Defterî" adlı bir ders bulunmaktadır. Aynı programda ilk üç yıl iki saat son yıl bir saat okutulacak "Hesap" adlı bir ders daha olduğu görülmektedir.[23] 1892'de İstanbul'da açılmış olan Aşiret Mektebi, rüşdiye ile beş yıllık idadi arasında görülen bir orta eğitim kurumu niteliğinde olup eğitim süresi beş yıldır. Beşinci yılda okutulan dersler arasında usûl-i defterî dersi de bulunmaktadır.[24]

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi istatistik yıllığı olan *1897 İstatistik Yıllığı*'na göre Mekâtib-i Bahriye-i Şahâne bünyesindeki Ticaret-i Bahriye (leylî/yatılı) sınıfları ile Menşe-i Kitabet-i Bahrî Mektebi ders programında usûl-i defterî dersi bulunmaktadır. Hatta bu mektebin programında bir denizcilik muhasebesi olması yönüyle ihtisas muhasebesi olarak görülebilecek olan "Usûl-i Muhasebe-i Bahriye" adlı bir ders de görülmektedir. 1897 istatistiğinde ayrıca Mekatib-i Rüşdiye ders programında usûl-i defterî dersi yer almaktadır.[25] İstatistikten çok önce rüşdiyelerde muhasebe dersi verildiği bilinmekte olup bu amaçla hazırlanmış eserler vardır. Mehmed Mecdüddin'in *Mebadi-i Usûl-i Defterî*[26] (R.1300/M.1884) ve Hasan Tahsin'in *Usûl-i Defterî*[27] (R.1311/M.1895) adlı eserleri bu türdendir. 1883-1884 ders yılında Şam Rüşdiyesi'nde dördüncü yıl dersleri arasında usûl-i defterî de görülmektedir. 1896 yılında Sivas Rüşdiyesi bünyesinde de bu ders mevcuttur.[28] Öyle ki erkek (zükûr) rüşdiyelerinde dördüncü sınıf dersleri arasında usûl-i defterî de vardır.[29] Bununla birlikte rüşdiyelerin 1904 yılı ders programlarında muhasebe dersine yer verilmemiştir.[30]

1886 yılında Hamidiye Ticaret Mektebi bünyesinde usûl-i defterî ve muhasebe-i ticariye derslerinin okutulduğu bilinmektedir.[31] Nitekim1897 istatistiğine göre okulun ders programında usûl-i defterî ve ileri sınıflarda ise "*usûl-i muhasebe ve tetkikat-ı hesabiye-i ticariye*" adlı dersler yer almaktadır.[32] Ticaret Mektebi, ülkemizde muhasebenin akademik ve mesleki birikimi açısından hiç şüphesiz önemli katkıları olan bir okuldur. 1894 yılında İstanbul Beyazıt'ta Hakkı Bey'in konağı satın alınarak mektebin buraya taşındığı yani ikinci defa açıldığı dönemde ders programında birden fazla muhasebe dersinin bulunduğu görülür. Bu dersler birinci yılda "Usûl-i Defterî-i Basit" ve "Mebadi-i Usûl-i Muzaafa", ikinci yılda "Usûl-i Defterî-i Muzaafa", "Banka ve Ticaret Şirketlerine Müteallik Usûl-i Defterî ve Mâlûmât-ı Mütenevvia" ve üçüncü yıl

[20] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, s. 655-656, 713.

[21] Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 106.

[22] Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s. 1104.

[23] Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, s. 100.

[24] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*, s.1187.

[25] Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 5, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1997, s. 96, 130.

[26] Mehmed Mecdüddin, *Mebadi-i Usûl-i Defterî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1300.

[27] Hasan Tahsin, *Usûl-i Defterî*, İstanbul: Kitapçı Kasbar. 1311.

[28] Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 111, 112-113.

[29] Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.91.

[30] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 358.

[31] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*, s. 1140.

[32] Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 97.

"Usûl-i Muhasebe ve Tedkikat-ı Hesabiye-i Ticariye" adlı derslerdir.[33]

Osmanlılarda yabancı ticaret okullarına örnek olarak Saint-Joseph Koleji Ticaret Enstitüsü gösterilebilir. 1903'te kurulup 1909'da İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın yönetimine verilen yabancı okul, on altı yaşını doldurmuş, bir Fransız okulundan veya tanınmış bir okuldan mezun olmuş öğrencileri kabul etmekteydi ve öğrenim süresi iki yıldı. Avrupa'daki yüksek ticaret okullarını model alan bu kurum bünyesindeki dersler arasında da usûl-i defterî de yer almaktaydı.[34]

Muhasebe dersine hemen her okulda yer verildiğinin güzel bir örneği de Kadastro Mektebi'dir. 1911 yılında açılan bu okul riyaziye ve hukuk adlı iki şubeden oluşmakta idi ve hukuk şubesi bünyesinde anlatılan derslerden biri de "Mükemmel Usûl-i Defterî" adlı muhasebe dersiydi. Aynı yıl açılan Evkaf Memurları Mektebi'nde de "Usûl-i Defterî ve Muhasebe-i Umumiye" adlı defter tutma ve devlet muhasebe kanunu içerikli bir ders okutulmuştur.[35]

Mekteb-i Sultanînin dört, beş ve altıncı sınıflarını oluşturan *sınıf-ı alîye* kısmında usûl-i defterî dersi verilmiştir.[36] Çok sık ders programı, eğitim süresi ve devre/kısım ayrımı değişikliği yapıldığı bilinen sultanilerde muhasebe dersi bu değişiklikten doğal olarak etkilenmiştir. Nitekim 1910 yılında idadi ve sultani şeklinde iki devreli olarak planlanan okulun idadi devresinde ikinci sınıfta haftada iki saat, üçüncü sınıfta ise haftada bir saat, sultani devresinde her üç yılda da haftada birer saat muhasebe dersi planlandığı görülmektedir. 1913 yılında idadi kısmını teşkil eden *devre-i ûlâ*da dokuzuncu sene haftada bir saat muhasebe dersi vardır. 1915 ders programında sultaniler *ibtidaî, ûlâ* ve *sânî* şeklinde üç devreye ayrılmakta ve muhasebe dersi *devre-i ûlâ* dersleri arasında görülmektedir. 1919 yılı erkek sultanilerinin *devre-i ûlâ* kısmında yedinci ve sekizinci sene haftada birer saat muhasebe dersi vardır.[37] Sultanilerin 1922 yılında düzenlenen yeni müfredatında da muhasebe dersine yer verilmiştir.[38]

İdadiler ve Muhasebe Eğitimi

1845 yılında başlatılan eğitim reformu; ilköğretim (sıbyan mektepleri), ortaöğretim (rüşdiyeler) ve yükseköğretim (Darülfünûn) şeklinde üç kademeli bir eğitim sistemi öngörmüş, aynı yıl İstanbul ve Bursa'da yükseköğrenime öğrenci hazırlayan idadi örneklerine rastlansa da idadilerin konumu 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile netleşmiştir.[39]

1869 Nizamnamesi ile ibtidailer (adı 1872 yılına kadar sıbyan mektepleri olup bu tarihten sonra sıbyan mektepleri eski ve geleneksel yöntemlerle eğitim veren diğer ilköğretim kurumları için kullanılmıştır) dini gruplara bırakılmıştır. Tüm mahalle ve köylerde kurulması öngörülen bu okulların dini inançlara göre ayrıştırılması, her dini grubun kendi mektebine devam etmesi planlanmıştır. Öğretmen ataması ve müfredatın devlet eliyle uygulanmasına rağmen ilkokulların tüm masraflarının ilgili gruplar tarafından karşılanması istenmiştir. Rüşdiyeler için de benzer bir durum geçerlidir. 1869 Nizamnamesi ile 500 haneyi geçen tüm nüfus birimlerinde açılması öngörülen bu okullar da farklı dini gruplar için -gayrimüslim nüfusun 100 haneyi geçmesi halinde- ayrı ayrı kurulması, ilgili nüfus biriminde birbirinden farklı inanışta gayrimüslim gruplar varsa her bir grup için ayrı bir rüşdiye açılması kararlaştırılmıştır. Ancak bu okulların masrafları devlet eliyle

[33] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*,s. 1143.

[34] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, s. 780.

[35] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*, ,s. 1520, 1527

[36] Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*,s. 142.

[37] Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, s. 145-149, 153.

[38] Sekizinci sınıfı bitiren öğrencilere "*devre-i evvel*" diploması almak istemeleri halinde bir yıl süreli "*sınıf-ı mahsusa*" eğitimi verilmiştir. Kız öğrenciler için ev işleri, sanat, çocuk bakımı, erkek öğrenciler için ticaret ve muhasebe, hukuk, yazışma gibi dersler verilmiştir. Bkz. Esra Yakut, *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020. s.174.

[39] Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, İstanbul: 3F Yayınevi, 2007, s.60, 71.

karşılanmıştır. İdadiler için ise durum farklı olup bu okullarda Müslüman ve gayrimüslim öğrenciler bir arada eğitim görmüştür.[40]

1869 Nizamnamesi, nüfusu 1000 haneyi aşan kasabalarda dört yıllık eğitim veren rüşdiyelerden sonra eğitim süresi üç yıl olan ve öğrencileri sultanilere de hazırlayacak olan idadilerin açılmasını öngörmüştür. İmparatorluk nüfusu değerlendirildiğinde nizamname gereği açılması gereken idadi sayısının mali imkânsızlıklar ve öğretmen yetersizliği gibi temel gerekçelerle kademeli olarak artırılması planlanmıştır.[41] Sivil ve askeri eğitimin farklı kurumlar idaresinde yürütüldüğü ilgili dönemde her ne kadar askeri idadiler on dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren faaliyete geçmiş olsalar da sivil idadiler ancak yüzyılın son çeyreğinde teşekkül edebilmiştir. Bunun önemli nedenleri arasında mali yetersizlikler ve öğretmen ihtiyacının karşılanamamasının yanında özellikle taşrada askeri ve mesleki/teknik eğitime öncelik tanınması gösterilmektedir.[42]

Nizamname ile Türk eğitim sistemine dahil edilen sivil idadiler rüşdiye ile sultani arasında kalan ortaöğretim kurumları olup ilk idadinin 1872'de daha önceki adı Darülmaarif olan okulun dönüştürülmesi ile kurulduğu ve 1874 yılına gelindiğinde İstanbul'da dört adet idadi bulunduğu belirtilmektedir.[43] 1884 yılında idadilerin mali gereksinimlerini karşılamak için özel bir vergi konulması ile başkent ve taşrada hızla yeni idadiler açılmıştır.[44] Rüşdiye ve idadilerin yaygınlaştırılması, ilgili dönemde modernleşmeyi Avrupa kaynaklı endüstriyel gelişmelerle birlikte değerlendiren bir anlayışın sonucu olarak görülmektedir.[45]

II. Meşrutiyet döneminde idadiler yeniden düzenlenmiştir. 1913 yılında tüm vilayet merkezlerinde, rüşdiye ve idadi eğitimlerini de bünyesinde barındıran ve toplam eğitim süresi on iki yıl olan sultaniler oluşturulmuştur. Aynı yıl idadilerde tarım, ticaret ve sanat gibi farklı alanlarda da eğitim verilmesi planlanmış ancak savaş koşullarında bu amaca erişilemediği iddia edilmiştir. 1918 yılına gelindiğinde yedisi İstanbul'da olmak üzere ülke genelinde faaliyette bulunan altmış dokuz idadi olduğu görülmektedir.[46]

İdadilerde ülkenin iktisadi ve ticari gelişimine katkı sağlayacak muhasebe, ticaret ve tarım alanlarında da eğitim verilmesi planlanmış olmakla birlikte bu okulların daha ziyade devletin ihtiyaç duyduğu memur kadrosunu yetiştiren kurumlar olarak kalmış oldukları değerlendirilir.[47]

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre idadilerde okutulacak dersler arasında "Hesap ve Usûl-i Defterî" adlı bir ders görülmektedir. Temel matematik ve muhasebe derslerinin birleştirilmiş hali olan bu derse öğrenim süresi dört yıl olan kız rüşdiyelerinin müfredatında da rastlanmaktadır.[48] 1892 yılında idadi eğitiminde ıslahat yapılması amacıyla Maarif Nazırı Ahmed Zühtü Paşa (1834-1902) başkanlığında oluşturulan komisyon yedi yıllık yatılı (leylî) ve beş yıllık gündüzlü (neharî) idadiler için ders programları hazırlamış, buralarda muhasebe derslerine de yer verilmiştir. Yedi yıllık yatılı idadilerde beş, altı ve yedinci sınıflarda haftada ikişer saat usûl-i defterî dersi verilirken beş yıllık gündüzlü idadilerde ise bu derse sadece beşinci

[40] Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924*, Tarih İstatistikleri Dizisi, Cilt 6, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000, s. 5-7.

[41] Ercan Uyanık, "Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi 2006, s. 167, 169-170.

[42] Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, s.72.

[43] Askeri okullar sivil okullardan farklı bir biçimde teşekkül etmiş olup ilk askeri idadi 1845 yılında açılmış, 1846-1876 döneminde İstanbul, Bursa, Edirne, Manastır, Şam, Erzurum ve Bağdat'ta birer askeri idadi teşekkül etmiştir. Askeriyenin teknik eleman ihtiyacına dönük olarak da 1862'de Tophane'de Askeri Sanayi İdadisi açılmıştır. Bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 67-68.

[44] Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, s. 72.

[45] Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2010, s.109.

[46] Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 86-87.

[47] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.211.

[48] Uyanık, "Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı", s.169, 206.

sınıfta haftada iki saat ayrılmıştır.[49]

1898-1899 yıllarında yedi yıllık idadi ders programında usûl-i defterî dersi dördüncü ve beşinci yıllarda haftada bir saat olarak görülmektedir. Mahmud Cevad (1865-1921) tarafından verilen ders programında ise durum biraz farklıdır. Vilayet ve liva merkezlerinde yer alan yatılı ve gündüzlü idadilerde Maarif Nezareti tarafından düzeltildiği belirtilen bu programda beşinci ve altıncı sınıflarda haftada ikişer saat muhasebe dersi yer almaktadır.[50]

İdadiler için ders programı değişikliğinin pek çok defa denendiği, farklı idadilerde farklı ders programlarının takip edildiği yani tüm ülkede tüm idadiler için tek ve geçerli bir ders programının uygulanamadığı söylenebilir. Bununla birlikte idadi programlarında muhasebe dersine farklı sınıflarda ve farklı haftalık sürelerle de olsa neredeyse daima rastlanmaktadır. Örneğin 1899 yılında yatılı ve gündüzlü idadilerin tamamı için geçerli olması düşünülen ders programında sadece beşinci sınıfta ve haftada bir saat muhasebe dersine yer verilmiş iken 1903 yılı idadi ders programı değişikliği sonucu muhasebe dersi altı, yedi ve sekizinci senelerde haftada birer saat olarak sunulmuştur.[51] II. Meşrutiyet'e yakın zamanlarda idadiler için kararlaştırılan son ders programında sekiz yıllık eğitim süresi tanımlanmış ve muhasebe dersi altıncı ve yedinci senelerde haftada birer saat olarak müfredata yerleştirilmiştir. Altıncı sınıfta haftada yirmi beş saat, yedinci sınıfta ise yirmi yedi saat ders planlanmıştır. Cebir ve hendese dersleri de her iki sınıfta haftalık ikişer saat olarak müfredata konulmuştur.[52] 1910-1911 döneminde ise beş yıllık idadi programında üçüncü ve dördüncü sınıflarda haftada birer saat muhasebe dersi vardır.[53] Bu çalışma bünyesinde yapılan araştırma kapsamında da 1890-1915 yılları arasında idadilerde muhasebe eğitimine genel olarak yer verildiği görülmektedir.

Öğretmen Okullarında Muhasebe Eğitimi

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869), erkek öğretmen okulu olan Darülmuallimîndeki rüşdiye şubesinin öğrenim süresini üç yıl olarak tanımlamakta ve bu şubede okutulacak dersler arasında usûl-i defterîyi de (madde 54) saymaktadır. Nizamname bu okulda eğitim süresi iki yıl olan idadi şubesini ve üç yıl olan sultanî şubesini *edebiyat* ve *fünûn* sınıflarına ayırmakta olup bu şube ve sınıflarda okutulacak dersler arasında muhasebe dersine yer verilmemiştir (madde 55-56). Nizamname ile kız öğretmen okulu olan Darülmuallimâtın sıbyan şubesinde öğrenim süresi iki yıl olarak belirlenmiş, bu şubede okutulacak dersler arasında "Hesap ve Usûl-i Defterî" dersi de gösterilmiştir (madde 69). Fakat bu okulda öğretim süresi üç yıl olan *rüşdiye* şubesinde muhasebe dersi bulunmamaktadır (madde 70). Nizamname Darülfünûn'u *hikmet ve edebiyat, ilm-i hukuk* ile *ulum-ı tabiiye ve riyaziye* şeklinde üç şubeye ayırmakta (madde 80) ancak bu şubelerde verilecek dersler arasında (madde 81-83) muhasebe dersine rastlanmamaktadır.[54]

1874 yılında idadilere öğretmen yetiştirmek düşüncesiyle Darülmuallimîn bünyesinde *idadiye* şubesi açılmış, buradan mezun olan öğretmenlere rüşdiye öğretmenlerinden iki yüz kuruş daha fazla maaş verilmesi planlanmış, ilgili şubeden mezun olan öğretmen idadilerde boş kadro bulunması durumunda bu okullara yoksa rüşdiye muallimi maaşı ile rüşdiyelere atanmış, ileride ehliyet ve kıdem derecesine göre idadilere nakledilmiştir.[55]

[49] Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s. 132-133.

[50] Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923),* s. 120-122; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 360.

[51] Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, s. 124.

[52] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*, s. 930-931.

[53] Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923),* s. 128-129.

[54] Şanal ve Alaca, *Türk Eğitim Tarihi Orta Asya'dan Günümüze*, s. 72-76.

[55] Uyanık," Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı", s. 171.

1876 yılında Darülmuallimînin *idadiye* şubesinde verilen dersler arasında usûl-i defterî de görülmektedir. Bu şubede verilen diğer dersler ise; cebir, hesap, mantık, ecnebi lisanı, tarih, Türkçe, inşa, belagat, kozmografya, hendese, tabii bilimler ve hıfzıssıhha dersleridir.[56] 1876 yılı itibariyle Darülmuallimînin *rüşdiye* şubesi ders programında da muhasebe dersi vardır.[57]

1897 istatistiğine göre Darülmuallimîn ders programında usûl-i defterî dersi mevcuttur.[58] İlgili okulun *rüşdiye* ve *fünûn* şubelerinde 1905 yılında da bu dersin okutulduğu görülmektedir.[59] Darülmuallimîn ve Darülmuallimât Nizamnamesi (1915) ile *ibtidaî, ihzarî* ve *alî* şeklinde üç kısma ayrılan ve ismi Darülmuallimât-ı Âliye olan okul bünyesinde ibtidaî kısmında usûl-i defterînin yer aldığı görülmektedir.[60]

1905-1906 eğitim-öğretim döneminde ülke genelinde otuz altı Darülmuallimîn bulunmaktadır. Harpler sonucu kaybedilen topraklardaki okullar kendiliğinden kapanmıştır.[61] Ülke genelinde dağınık bir biçimde faaliyet gösteren öğretmen okullarının müfredatında da bazı farklılıklar vardır. Bu farklılıklar dikkat haricinde tutulmayarak taşradaki Darülmuallimînlerde de muhasebe derslerinin verildiğinin bir örneği olarak 1915 yılında açılan Maraş Darülmuallimîni gösterilebilir. 1915-1922 yılları arasında bu okuldaki dersler arasında dördüncü sınıfta usûl-i defterî bulunmaktadır.[62]

Öğretmen okullarında öğrencilerin hangi derslerde başarı gösterdikleri, meziyetlerinin hangi dersler üzerinde yoğunlaştığı ile ilgili şahadetnameler verildiği bilinmektedir.[63] Bu şahadetnamelerin, öğretmen adaylarının okullardan mezun olup göreve başladıklarında yürütecekleri derslerin seçiminde etkisi olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte ilgili dönemde öğretmenlerin tamamının öğretmen okulu mezunlarından oluşmadığı da dikkate alınmalıdır. Nitekim bu çalışmanın araştırma kısmı kapsamında incelenen idadilerde mülkiye ve adliye memurları ile askeriye mensuplarının da derslere sokulduğu görülmüştür. Bu kişilerden uzmanlık alanlarına göre faydalanıldığı anlaşılmaktadır.

Öğretmen okullarında özellikle taşradaki kurumlarda eğitimin niteliği bir eleştiri konusudur. Nitekim Somel (2015) bu okullardan mezun olan öğretmenlerin sayısı ile öğretmen ihtiyacı arasındaki uçuruma dikkat çekerek bazı mahallerde sadece Türkçe okuma-yazma becerileri üzerinden öğrenci kabul edildiğini belirttiği taşra öğretmen okullarında eğitimci sayısının da çok yetersiz olduğunu, dört ve üzeri eğitimcisi bulunan okul sayısının oldukça az olduğunu belirtir.[64] Öyle ki 1900 yılında taşrada yer alan on beş erkek öğretmen okulunda toplam olarak sadece 32 eğitimci bulunmaktadır. Toplam öğrenci sayısı ise 496 kişidir.[65] Öğretmen okullarında görevli eğitimci kadronun mezun oldukları okulların görünümü de dikkat çekicidir. 1913-1914 istatistiklerine göre erkek öğretmen okulu eğitimcilerinin ülke genelindeki toplam sayısı 195 kişi olup bunlardan kendisi de geçmişte öğretmen okulu mezunu olanların sayısı 81 kişidir (%41,5). Bununla birlikte idadi mezunu eğitimci sayısı 30 kişi (%15,38), Halkalı Ziraat Mektebi mezunu 19 kişi (%9,74), Mekteb-i

[56] Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s. 78.

[57] Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s. 92.

[58] Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 96.

[59] 1905 yılında Darülmuallimin'in *fünûn* şubesinde; hesab-ı âli, cebir-i âdi ve âli, usûl-i defterî, kimya, tabakât, kozmografya, müsellesat, hikmet-i tabiiye, hendese tersimat-ı riyaziye, hayvanat ve nebatat ve ziraat derslerinin yer aldığı görülmektedir. Bkz. Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s. 149. Bu durumda Darülmuallimin *fünûn* şubesi mezunu öğretmenlerin muhasebe dersi anlatmaya liyakatli görünecekleri düşünülebilir.

[60] Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 8. Cild. *"Darülmuallimat" maddesi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 549-550.

[61] DİA. 8. Cild. *"Darülmuallimin" maddesi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 551-552.

[62] Memet Yetişgin ve Sevim Ceylan Dumanoğlu, Osmanlı Darülmuallimin Mektebi: Maraş Darülmuallimini, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 2017, 16 (4), s. 1091.

[63] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, s. 572.

[64] Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*.

[65] Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2020*, s. 250.

Harbiye mezunu ise 7 kişidir (%3,58). Bu eğitimciler arasında resmi okullardan mezun olmamış, özel eğitim görmüş kişiler de (4 kişi/%2,05) bulunmaktadır.[66]

İdadilerde Öğretmen Sayıları ve Muhasebe Öğretmenleri

İdadilerde öğretmen kadrosunun mezun oldukları okullar arasında çeşitlilik bulunmaktadır. Öğretmenler içinde öğretmen okulu mezunu olanların sayısı çoğunluğu teşkil edememiştir. Nitekim öğretmen sayı ve niteliğinin önceki dönemlere göre yükselmiş olduğunun beklenmesi gereken1913-1914 istatistiğinde ülke genelinde 59 idadide toplam 586 öğretmen görev yapmakta iken bunlardan öğretmen okulu mezunu olanların sayısı sadece 142 kişidir (%24,23). Öğretmen okullarının alt şubelerine göre mezuniyet durumu dikkate alındığında ise *aliye* şubesi mezunu 58 kişi, *rüşdiye* şubesi mezunu 29 kişi, *ibtidaiye* şubesi mezunu ise 55 kişidir. Yani öğretmen okulu mezunu idadi öğretmenlerinin büyük kısmı da idadilere yönelik şubelerden mezun olmamıştır. Bunun yanında 116 idadi öğretmeni (%19,79) kendileri de idadi veya sultani mezunu olup öğretmen okulu okumamış kişilerdir. Hatta 23 öğretmen (%3,92) rüşdiye mezunudur. 19 kişi (%3,24) herhangi bir okul mezunu olmayıp özel öğrenim görmüştür. Öğrenim bilgisi verilmeyip ders vermesi uygun görülen (*dersten mücaz*) de 15 öğretmen (%2,55) bulunmaktadır.[67]

1897 istastistiğine göre ülke genelinde resmi sivil okullarda *(umum mekatîb-i mülkiyede)* toplam 192 kişi "*hesap ve usûl-i defterî muallimi*"dir. Bu istatistikte temel matematik ve muhasebe tek bir öğretmen branşı gibi birlikte değerlendirilmiştir. İlgili yılda resmi sivil okullarda toplam personel sayısı 3.613 olarak verilmiş, müdür, müdür yardımcısı, idari ve destek personeli düşüldüğünde ülke genelinde bu okullarda görev yapan toplam öğretmen sayısının 2.415 olduğu görülmektedir. Bu durumda ilgili yılda hesap ve usûl-i defterî öğretmenleri toplam öğretmen sayısının yaklaşık olarak %8'ini oluşturmaktadır. İlgili yılda Darüşşafaka bünyesinde de bir muhasebe öğretmeni vardır.[68]

Muhasebenin Bir Matematiksel Alt Disiplin Olduğu Varsayımına Dair Tarihi Örnekler

Muhasebenin matematiksel alt disiplin olarak görülmesinin en temel örneklerinden biri, muhasebe tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan Luca Pacioli (1447-1517)'nin ilk baskısı 1494 yılında yapılan *Summa de Arithmetica Geometria, Proportioni et Proportionalita* (Aritmetik, Geometri, Oran ve Orantının Özeti) adlı eseridir. Bu çalışma kapsamında incelenmiş olan 1523 baskısına göre eser içinde "Tractatus de Scripturis"[69] (Kayıt Üzerine İnceleme) bölümü altında otuz altı alt başlık halinde bir işletmede gerçekleştirilecek muhasebe işlemleri, çift yanlı kayıt yöntemine dayalı olarak yevmiye defteri kayıt örnekleri ile birlikte sunulmuştur. Ancak eser esasen büyük oranda bir matematik kitabı görünümündedir. Zira yirmi altı sayfalık kısmı muhasebe, yirmi sekiz sayfalık kısmı ticari bilgiler içeren bu kitabın geri kalan dört yüz altı sayfası matematik ve yüz elli sayfası ise geometri konularını içermektedir.[70]

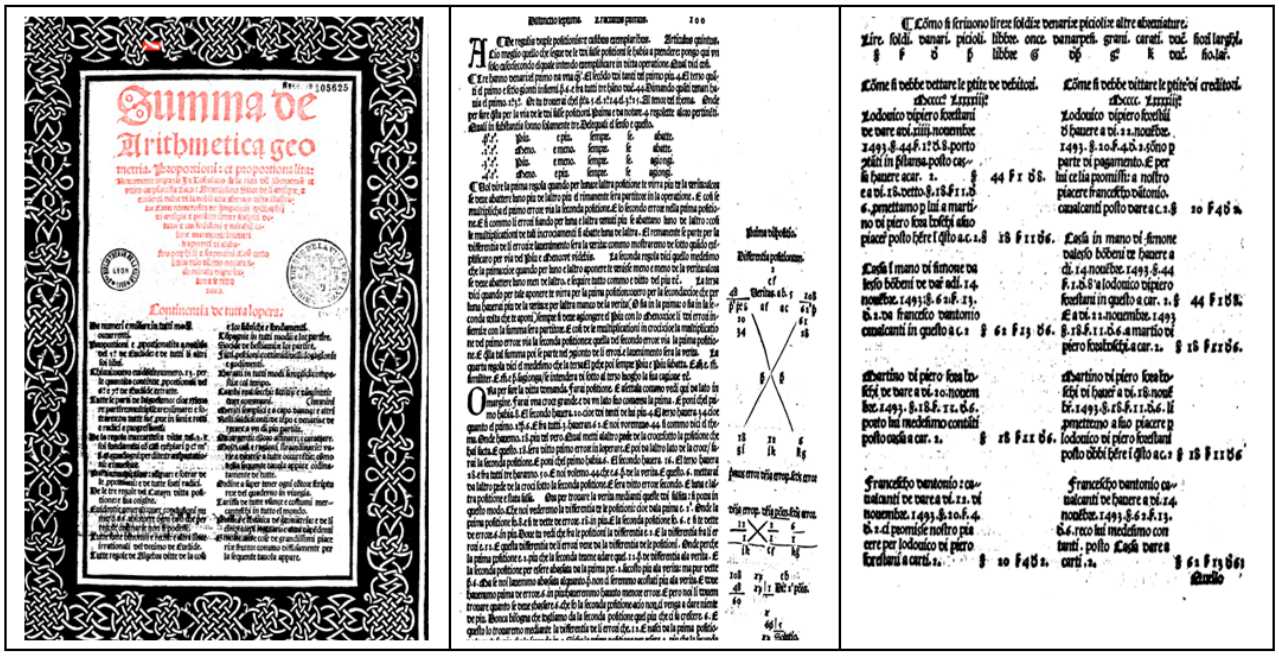
[66] Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924*, s. 220-221.

[67] Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924*, s. 245.

[68] Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, s. 102, 114.

[69] İlgili bölüm "Tractatus de Computis et Scripturis" (Hesaplama ve Kayıt Üzerine İnceleme) olarak da bilinmektedir.

[70] Bu çalışmada Pacioli'ni eserinin bilinen ikinci baskısı olan 1523 baskısı esas alınmıştır. Bu baskıya göre eser iki ana bölümden oluşmakta olup ilk bölümü 612, ikinci bölümü ise 150 sayfa olup toplam 762 sayfadır. İlk bölümün 406 sayfalık kısmında matematik konuları ele alınmış, 407-433 aralığında muhasebe konularına yer verilmiştir. 434-462. sayfalarda ise ticari bilgiler (farklı ülkelerdeki gümrük, para birimleri, borsalar, ölçüler, ticari işlemler vb.) sunulmuştur. Kalan 150 sayfalık bölüm de geometri konularını içermektedir Bkz. Luca Pacioli, *Summa de Arithmetica Geometria, Proportioni et Proportionalita,* Venezia: Paganino de Paganini, *1523.*

Kaynak: Luca Pacioli, *Summa de arithmetica geometria, proportioni et proportionalita, Venezia: Paganino de Paganini, 1523*

Görsel 1. Paccioli'nin eserinin kapak, matematik ve muhasebe kısımlarından kesitler[71]

Pacioli'den uzun yıllar önce Ortadoğu'da yazılmış muhasebe eserleri bulunmaktadır. Ancak Pacioli'nin eseri ticari muhasebe esaslı iken bu eserler devlet muhasebesi üzerine olup Ali Felek-ül Alâ et-Tebrizî'nin *Saadetname* (1306), yazarı bilinmeyen *Risale-i Sahibiye* (1330-31), Abdullah Mazenderânî'nin *Risale-i Felekiye* (1335-45), İmâd-üs Serâvî'nin *Camî-ül Hisâb* (1340) ve Ali Şirâzî'nin *Şems-üs Siyâk* adlı eserleri bunlara örnek olarak sunulabilir.[72] Bu eserler İlhanlı devlet muhasebesi anlayışını yansıtmaktadır. Klasik dönem Osmanlı mali teşkilatı da başlangıçta İlhanlı tesirinde gelişmiş olup[73] Türkçe yazılan ilk hisab kitabı, divan (siyakat) rakamları hakkında tafsilatlı malumat veren Kâtip Hacı Muhyiddin Muhammed bin Hacı Atmaca'nın *Mecma'ül-Kavâid* (1519) adlı eseridir.[74]

Yukarıda örnekleri sunulan devlet muhasebesi eserlerinde de ekseriyetle matematik ve muhasebe terkibi görülmektedir. Zira bu eserler genellikle divan (siyakat) rakamları, ölçüler, Hint rakamları (bazen ebced rakamları da dahil edilmektedir) bilgilerinin ardından çift yanlı kayıt yönteminin esas alındığı iddia edilen muhasebe defter ve kayıtlarına dair bilgiler içermektedir.[75]

Muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görüldüğü örnek eserlere on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda da sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin Alexander Malcolm'un (1685-1763) 1718 yılında basılan *A New Treatise of Arithmetick and Book-Keeping* (Aritmetik ve Defter Tutma Üzerine Yeni Bir İnceleme) adlı eseri muhasebe ve matematik konularını bir arada sunar.[76]

[71] Görsel 1'de solda eserin 1523 baskısının kapak sayfası yer almakta olup burada eser içinde yer alan temel matematik, muhasebe, temel ticari bilgiler ve geometri konuları sıralanmıştır. Ortada, eser içinde yer alan matematik konularından çarpanlarına ayırma ve sadeleştirme işlemleri anlatılmıştır. Sağda ise Kasım 1493'te yapılmış muhtelif ticari işlemler üzerinden muhasebe kayıtlarında borçlu hesapların nasıl belirleneceğine dair örnekler verilmiştir.

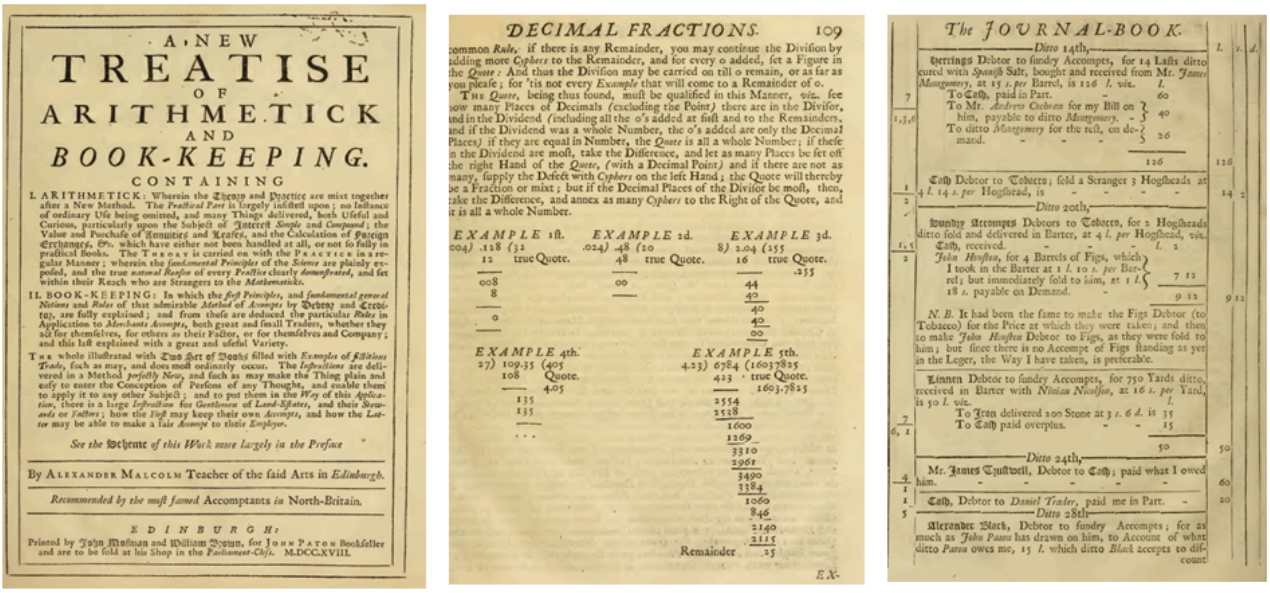
[72] İsmail Otar, "Risale-i Felekiye'nin Yeni Bir Nüshası Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7 (2002): s.316.

[73] DİA, "*Defter*" maddesi.

[74] Eserin, Kâtip Çelebi'nin Keşf-üz Zünun'unda müellifin babasının adıyla "*Türkî fil-hisab li- Hacı Atmaca*" şeklinde geçtiği ifade edilmektedir. Bkz. Salâhaddin Elker, *Divan Rakamları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s.5.

[75] Otar, "Risale-i Felekiyye'nin Yeni Bir Nüshası Hakkında",s.319-321.

[76] Malcolm, *A New Treatise of Arithmetick and Book-Keeping*.

A NEW
TREATISE
OF
ARITHMETICK
AND
BOOK-KEEPING.
CONTAINING
I. ARITHMETICK: Wherein the Theory and Practice are mixt together after a New Method. The Practical Part is largely insisted upon; no Inſtance of ordinary Uſe being omitted, and many Things delivered, both Uſeful and Curious, particularly upon the Subject of Intereſt Simple and Compound; the Value and Purchaſe of Annuities and Leaſes, and the Calculation of Foreign Exchanges, &c. which have either not been handled at all, or not ſo fully in practical Books. The Theory is carried on with the Practice in a regular Manner; wherein the fundamental Principles of the Science are plainly expoſed, and the true natural Reaſon of every Practice clearly demonſtrated, and ſet within their Reach who are Strangers to the Mathematicks.
II. BOOK-KEEPING: In which the firſt Principles, and fundamental general Notions and Rules of that admirable Method of Accompts by Debtor and Creditor, are fully explained; and from theſe are deduced the particular Rules in Application to Merchants Accompts, both great and ſmall Traders, whether they act for themſelves, for others as their Factor, or for themſelves and Company; and this laſt explained with a great and uſeful Variety.
The whole illuſtrated with Two Set of Books filled with Examples of Fictitious Trade, ſuch as may, and does moſt ordinarly occur. The Inſtructions are delivered in a Method perfectly New, and ſuch as may make the Thing plain and eaſy to enter the Conception of Perſons of any Thought, and enable them to apply it to any other Subject; and to put them in the Way of this Application, there is a large Inſtruction for Gentlemen of Land-Eſtates, and their Stewards or Factors; how the firſt may keep their own Accompts, and how the Latter may be able to make a fair Accompt to their Employer.
See the Scheme of this Work more largely in the Preface
By Alexander Malcolm Teacher of the ſaid Arts in Edinburgh.
Recommended by the moſt famed Accomptants in North-Britain.
EDINBURGH:
Printed by John Moſman and William Brown, for John Paton Bookſeller and are to be ſold at his Shop in the Parliament-Cloſe. M.DCC.XVIII.

DECIMAL FRACTIONS. 109
common Rule, if there is any Remainder, you may continue the Diviſion by adding more Cyphers to the Remainder, and for every o added, ſet a Figure in the Quote: And thus the Diviſion may be carried on till o remain, or as far as you pleaſe; for 'tis not every Example that will come to a Remainder of o.
The Quote, being thus found, muſt be qualified in this Manner, viz. ſee how many Places of Decimals (excluding the Point) there are in the Diviſor, and in the Dividend (including all the o's added at firſt and to the Remainders, and if the Dividend was a whole Number, the o's added are only the Decimal Places) if they are equal in Number, the Quote is all a whole Number; if theſe in the Dividend are moſt, take the Difference, and let as many Places be ſet off the right Hand of the Quote, (with a Decimal Point) and if there are not as many, ſupply the Defect with Cyphers on the left Hand; the Quote will thereby be a Fraction or mixt; but if the Decimal Places of the Diviſor be moſt, then, take the Difference, and annex as many Cyphers to the Right of the Quote, and it is all a whole Number.
EXAMPLE 1ſt. EXAMPLE 2d. EXAMPLE 3d.
EXAMPLE 4th. EXAMPLE 5th.
Remainder

The JOURNAL-BOOK.
Ditto 14th,
Herrings Debtor to ſundry Accompts, for 14 Laſts ditto cured with Spaniſh Salt, bought and received from Mr. James Montgomery, at 15 l. per Barrel, is 126 l. viz.
To Caſh, paid in Part.
To Mr. Andrew Cochran for my Bill on him, payable to ditto Montgomery.
To ditto Montgomery for the reſt, on demand.
Caſh Debtor to Tobacco; ſold a Stranger 3 Hogſheads at 4 l. 14 s. per Hogſhead, is
Ditto 20th,
Sundry Accompts Debtors to Tobacco, for 3 Hogſheads ditto ſold and delivered in Barter, at 4 l. per Hogſhead, viz.
Caſh, received.
John Houſton, for 4 Barrels of Figs, which I took in the Barter at 1 l. 10 s. per Barrel; but immediately ſold to him, at 1 l. 18 s. payable on Demand.
N. B. It had been the ſame to make the Figs Debtor (to Tobacco) for the Price at which they were taken; and then to make John Houſton Debtor to Figs, as they were ſold to him; but ſince there is no Accompt of Figs ſtanding as yet in the Leger, the Way I have taken, is preferable.
Linnen Debtor to ſundry Accompts, for 750 Yards ditto, received in Barter with Nicolas Nicolſon, at 16 s. per Yard, is 50 l. viz.
To Iron delivered 200 Stone at 3 s. 6 d. is
To Caſh paid overplus.
Ditto 24th,
Mr. James Cuſtwell, Debtor to Caſh; paid what I owed him.
Caſh, Debtor to Daniel Trader, paid me in Part.
Ditto 28th
Alexander Black, Debtor to ſundry Accompts; for as much as John Paton has drawn on him, to Account of what ditto Paton owes me, 15 l. which ditto Black accepts to diſcount

Kaynak: Alexander Malcolm, *A New Treatise of Arithmetick and Book-Keeping*, Edinburgh: John Mosman and William Brown, 1718

Görsel 2. Malcolm'un eserinin kapak, matematik ve muhasebe kısımlarından kesitler[77]

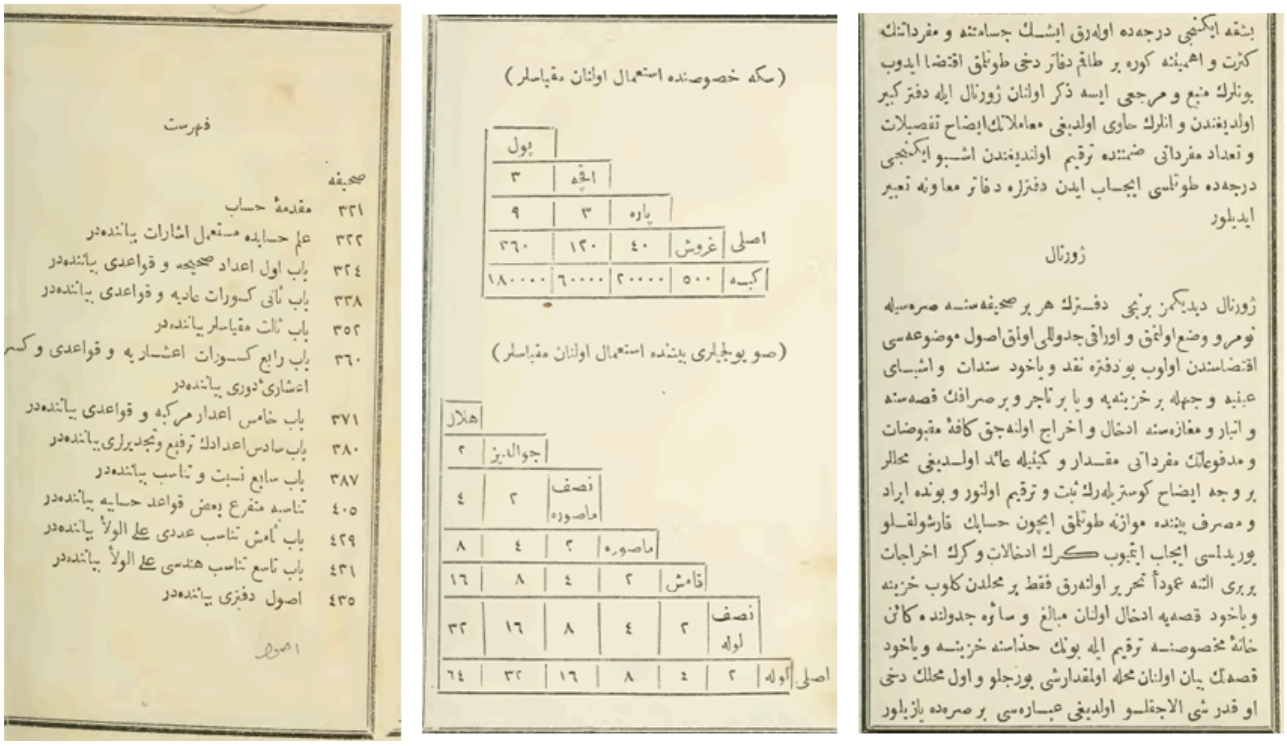
Malcolm'un eseri Paccioli'nin *Summa de Arithmetica*'sının (1494) üzerinden iki asırdan uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen muhasebe ve matematiğin eğitim kitaplarında hala benzer bir yaklaşımla sunulduğunu göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

Mehmed Nüzhet'in (1828-1887) *Muğni'l Küttab*'ı[78] (H.1286/M.1869-1870) muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olduğu varsayımını yansıtan Türkçe öncül eserlerdendir. Eser büyük oranda edebiyat ve belagat (inşâ, kitabet, şiir, belagat, fesahat gibi) konuları barındırmakla birlikte eserin sonunda toplam yüz yirmi yedi sayfadan oluşan, matematik ve muhasebe konularını içeren "Risale-i İlm-i Hesab" adlı bir kısım bulunmaktadır. Bu risale, müstakil olarak *Muğni'l Küttab*'ın basımından kısa bir süre sonra okullarda ders kitabı olarak da okutulmuştur.[79]

[77] Görsel 2'de solda eserin 1718/Edinburgh baskısının kapak sayfası yer almakta olup burada eserin iki ana bölüme ayrıldığı, birinci bölümde aritmetikle ilgili döneminin yeni yöntemleri üzerinden teorik bilgiler ve uygulamaların sunulduğu, ikinci bölümde ise muhasebede temel defter tutma ilke ve kuralları, borçlu ve alacaklı hesapların nasıl belirleneceği ve tacirin hesapları ele alınmıştır. Ortada matematik konularından ondalık sayıların bölünmesi konusu örnekler üzerinden anlatılmıştır. Sağda ise 14-28 Mayıs 1717 tarihlerinden yapılan yevmiye defteri kayıtları, borçlu ve alacaklı hesaplar, bu hesapların defter-i kebirdeki sayfa numaraları, işlem açıklamaları ve işlem tutarları ile birlikte sunulmuştur.

[78] Mehmet Nüzhet, *Muğni'l Küttab*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1286.

[79] 1874 yılında Ereğli Rüşdiyesi'nde ders kitabı olarak kullanıldığına dair bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi: Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)15/49, 18 Kanunuevvel 1290 (30 Aralık 1874). Risale-i İlm-i Hesab, rüşdiyelerde kaynak kitap olarak kullanılması amacıyla 1895 yılında Çatalcalı Hasan Efendi adlı birisi tarafından *İlm-i Hesab ma Usûl-i Defterî* adıyla basılmıştır. Bkz. Çatalcalı Hasan, *İlm-i Hesab maa Usûl-i Defterî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311.

Kaynak: Mehmet Nüzhet, *Muğni'l Küttab*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1286

Görsel 3. Risale-i İlm-i Hesab'ın fihrist, matematik ve muhasebe kısımlarından kesitler[80]

Risale-İlm-i Hesab, Görsel 3'te sunulan fihristte de sunulduğu üzere, rakam ve sayılar, temel matematik işaretleri, dört işlem, kerrat cetveli, oran, orantı, ağırlık, uzunluk, para birimi gibi ölçüler ve dönüştürülmeleri, üs ve kök işlemleri, farklı ölçü, tartı birimleri ve parasal karşılıkların verildiği örnekler üzerinden eşitlikler anlatısı gibi temel matematik bilgileri ve faiz hesaplamalarına yer vermiştir.[81] Bu risalenin sonuna on iki sayfa hacminde (435-446. sayfalar) herhangi bir hesap, defter kaydı ve mali tablo örneği sunulmaksızın "Usûl-i Defterî" adlı bir kısım eklenmiştir. Mehmed Nüzhet'in temel matematik işlemleri açısından devrine göre hacimli ve ayrıntılı sayılabilecek bir matematik risalesinin sonuna muhasebe bilgileri içeren bir bölüm eklemesi, matematik bilgileri arasında kısmen ticari matematik konularına da yer verdiği de dikkate alındığında muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görüldüğü anlayışın somut örneklerinden biri olarak kabul edilebilir.[82] Bu anlayışı yansıtan yakın tarihteki eserlerden biri de Hasan Ferid'in *Mükemmel İlm-i*

[80] Görsel 3'te solda eserin "Risale-i İlm-i Hesab" adlı kısmının fihristi yer almakta olup burada eserin 321-434. sayfalarının temel matematik işlemlerine ayrıldığı, 435. sayfadan itibaren ise defter tutma konusunun ele alındığı görülmektedir. Ortada, kese/kuruş/para/akçe/pul şeklindeki para birim ve alt birimleri ile su miktarını akış kalınlığına göre hesap etmek için kullanılan lüle/kamış/masura/çuvaldız şeklindeki birimlerin birbirlerine dönüşümleri gösterilmiştir. Sağda ise defter tutma konusu altında "Jurmal" (yevmiye defteri) başlığı sunulmuştur. Görseldeki metin şöyledir: *"...başka ikinci derecede olarak işin cesametine ve müfredatının kesret ve ehemmiyetine göre bir takım defatir dahi tutulmak iktiza edip bunların menba-ı mercii ise zikr olunan jurnal ile defter-i kebir olduğundan ve onlar havi olduğu muamelatın izah-ı tafsilat ve tadad-ı müfredatı zamanında terkim olunduğundan işbu ikinci derecede (tutulması icab eden defterlere defatir-i muavene tabir edilir.* ***Jurnal:*** *Jurnal dediğimiz birinci defterin her bir sahifesine sırasıyla numero va'z olunmak ve evrakı cedvelli olmak usûl-i mevzuası iktizasından olup bu deftere nakid veyahut senedat ve eşya-ı ayniye veçhile bir hazineye veya bir tacir ve bir sarrafın kasasına ve anbar mağazasına idhal ve ihraç olunacak kaffe-i makbuzat ve medfuatın müfredatı mikdar ve kıymetiyle aid olduğu ber vech-i izah gösterilerek sebt ve terkim olunur. Ve bunda irad ve masarif beyanında muvazene tutulmak için hesabın karşılıklı yürütülmesi icab etmeyip gerek idhalat ve gerek ihracat birbiri altına amuden tahrir olunarak fakat bir mahalden gelip hazine veyahut kasaya idhal olunan mebaliğ ve saire cedvelinde kain hane-i mahsusuna terkim ile bunun hizasına hazine veyahut kasanın beyan olunan mahalle ol miktar şeyi borçlu ve ol mahallin dahi o miktar şeyi alacaklı olduğu ibaresi bu sırada yazılır".*

[81] Mehmet Nüzhet, Muğni'l Küttab, s.321-433.

[82] Mehmet Nüzhet'in "Usûl-i Defterî" başlığı altında sunduğu bilgiler muhasebe öğretimi amacından ziyade tanıtım maksatlıdır. Zira eserin yazıldığı tarih Türkiye'de modern muhasebe öğretiminin henüz başlangıç dönemleridir. Bununla birlikte Mehmet Nüzhet'in İlhanlılar dönemi devlet muhasebesi eserlerinden Saadetname (M.1306)'de yer alan muhasebe defterleri ile modern muhasebede kullanılan defterleri benzeştirmesi, çift yanlı kayda dayalı muhasebenin Avrupa'da icat olunmayıp yüzyıllar öncesinde bu coğrafyada kullanıldığını belirtmesi, muhasebenin nesilden nesile aktarılan kadim bilimlerden biri olduğunu (*fünûn-u mütedavile-i kadime*) vurgulayarak modern tekniklere duyulacak önyargıyı kırma çabası ve yaygınlaştırılması hususunda devlet yöneticilerine çağrıda bulunması dikkate şayandır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Yazan,

Hesab'ıdır (R.1330/M.1914/1915). Bu eser de esasen bir matematik öğreti kitabı olmakla birlikte "Kısm-ı Ticarî" adlı 3. cildinde muhasebede de esas alınan iskonto, faiz, faizli cari hesap işlemleri gibi ticari matematik konuları ele alınırken konularla uyumlu biçimde çift yanlı kayıt yöntemine dayalı muhasebe kayıtlarının da sunulduğu görülmektedir.[83]

Muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak algılandığı dönemlerde muhasebe eseri yazmış matematik öğretmenlerine sıklıkla rastlanılabilir. Örneğin R.1298/M.1882/1883 yılında İstanbul'da basılan ve Darüşşafaka'nın altıncı senesinde okutulan muhasebe dersine kaynak teşkil etme amacı güden *Fenn-i Usûl-i Defterî* adlı tercüme kitabın mütercimi olan Ziya Bey, ilgili tarihte Mekteb-i Fünun-u Harbiye'de hendese öğretmeni[84] iken R.1311/M.1895/1896 yılında rüşdiyeler için *Usûl-i Defterî* adlı eseri yazan Hasan Tahsin de Koca Mustafa Paşa Askeri Rüşdiyesinde riyaziye öğretmenidir.[85] Mekteb-i Harbiye'de muhasebe derslerini yürüten Ziya Bey ise yine Harbiye'de okutulduğu bilinen *Hesab-ı Mükemmel, Cebir* ve *Müsellesat-ı Müsteviye ve Küreviye* adlı matematik ve trigonometri eserlerinin yazarıdır.[86] Kastamonu Askeri Rüşdiyesi riyaziye muallimi olan Mehmet İzzet Efendi *Usûl-i Muzaafa* adlı çift yanlı kayıt yöntemini esas alan bir muhasebe kitabı tertip ettiği gerekçesiyle taltif edilmiştir.[87]

Askeri ve sivil rüşdiyeler için 1891 yılında ortak bir müfredat hazırlandığında son sınıfta "Hesab ve Usûl-i Defterî" dersinin yer alması[88], bu yıla kadar haftada iki saat verilen matematik dersinin son yıl (bu yıl hem "Hesab" hem de "Hesab ve Usûl-i Defterî" adıyla ayrı dersler bulunmaktadır) bu sebeple bir saate düşürülmesi de on dokuzuncu yüzyılın sonlarında muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görülmesinin sürdüğünü göstermektedir. Matematik, muhasebenin ikame dersi olarak da görülmüş, idadilerin müfredat değişiklikleri esnasında kaldırılan veya ders saati azaltılan muhasebe dersleri yerine matematik dersleri konmuştur.[89]

Muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olduğunu açıkça ifade eden yazarlar bulunmaktadır. Örneğin önemli muhasebe eserleri vermiş ve muhasebe birikimine ciddi katkılar sağlamış İsmail Hamid (1861-1931)[90] bu durumu muhtelif eserlerinde dile getirmiştir[91]. Bu çalışma kapsamında muhasebe-matematik bağlantısına işaret ettiği en eski çalışması olarak R.1317/M.1901/1902 yılında yazılmış olan *Mufassal Usûl-i Defterî* adlı eser tespit edilmiş olup sonraki eserlerde de ifadelerin aynen tekrar edildiği görülmüştür. İlgili kitabın "Usûl-i Muzaafada Müsteamil Hesabat" (Çift Yanlı Kayıt Yönteminde Kullanılan Hesaplar) başlığı altında şu ifadeler yer almaktadır:[92]

"Çift Yanlı Kayıt Yöntemini Esas Alan Öncül Bir Eser: Muğni'l Küttab (1869)'ın Muhasebe Anlayışı ve Saadetname (1306) Vurgusu", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16, (2019): 41-61.

[83] Hasan Ferid, *Mükemmel İlm-i Hesab, Üçüncü Cild, Kısm-ı Ticari*, İstanbul: Kitapçı Arakel Matbaası, 1330.

[84] Ziya, *Fenn-i Usûl-i Defterî*,. Ziya Bey, Mekteb-i Harbiye'de okutulmak üzere muhasebe kitapları hazırlamış olan Ahmed Ziya Bey olmalıdır.

[85] Hasan Tahsin, *Usûl-i Defterî*.

[86] Mustafa Ergün ve Tayyip Duman ,"19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye*, 1/7, (1996): 506.

[87] T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi: Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 444/33627, 2 Nisan 1312 (14 Nisan 1896).

[88] Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923),* s. 100.

[89] MF.MKT.: 1093/79, 25 Şubat 1326 (10 Mart 1911); 1111/28, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911).

[90] İsmail Hamid Bey muhasebe eğitim tarihinin mühim simalarındandır. Muhtelif kamu görevleri yanında Matbaa-i Amire ve Hamidiye Ticaret Mektebi müdürlükleri yapmış, bizatihi muhasebe dersleri yürüterek pek çok muhasebe eseri de kaleme almıştır. Hayatı, eserleri ve muhasebe bilimine katkıları için bkz. Muhsin Aslan (2017), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Muhasebe Düşünürü: İsmail Hamid (1861-1931)

[91] Hamid, *Mufassal Usûl-i Defterî, Kısm-ı Sanî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317, s. 10; Hamid, *Usûl-i Defterî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1321, s.11; Hamid, *Usûl-i Defterî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329, s. 8.

[92] Hamid, *Mufassal Usûl-i Defterî, Kısm-ı Sanî*, s. 10.

> *Usûl-i defterî bir ilm-i riyazî olduğu cihetle mesail ve kavaidi bil-riyazî hâl ve isbât olunmalıdır. Defter tutmak usûlü bu hâl ve isbâtın bir şekl-i sahihi olduğundan eğer ticareti mebdeinden alır ve hatve-be-hatve terakkiyâtını takib eder isek bir takım istidlâlât ile usûl-i defterînin esasını terkibe ve muvafık-ı mantık bir suretle kavaidini istihraca muvaffak oluruz.*

Burada İsmail Hamid açık bir biçimde muhasebeyi bir matematiksel alt disiplin olarak tanımlayarak muhasebe konu ve kurallarının matematik bakış açısıyla ortaya konulması gerektiğini ifade etmektedir. Hamid bu eserde ticaretin gerekliliği, takas yoluyla ticaret, kıymetli madenlerin değer aracı olarak kullanımı, paranın icadı, değer değişimlerinin kayıt gerekliliği, muhasebe ve temel muhasebe hesaplarını belli bir mantık çerçevesinden ele almakta, her bir adımı bir önceki aşamanın sonucu ve bir sonrakinin sebebi olarak sunmaktadır. Böylece Hamid muhasebenin varlık nedenini, hesapların kullanım mantığı ve gerekliliğini sebep-sonuç ilişkisi içinde sunarak muhasebe ve matematik ilişkisini kurgulamış olmaktadır.

Muhasebenin Bir Matematiksel Alt Disiplin Olduğu Varsayımının İdadilerde Araştırılması

Muhasebe tarihi literatüründe, muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görüldüğü dönemlere ve bu ön kabule dikkat çeken çalışmalar sınırlı sayıdadır. Hâlihazırda sosyal bilimler arasında yer alan muhasebenin büyük ölçüde matematik, sınırlı ölçüde de istatistik bilimlerinden yararlanan bir teknik, müstakil bir bilim değil bir alt disiplin olduğu iddiası yakın geçmişe kadar sürmüştür.[93] Muhasebenin matematikle tarihsel ilişkisine işaret eden güncel çalışmalar ise konuyu genellikle eserler ve yazarları üzerinden ele almıştır.[94]

Bu çalışma kapsamında, önemli görülen yabancı eserlerle birlikte ülkemizde muhasebede çift yanlı kayıt yöntemini esas alan öncül eserlerin verildiği 1869 yılından 1913 yılına kadar muhasebe ve matematik ilişkisine işaret eden Türkçe eserler incelenmiştir. Yabancı örnekleri ile birlikte değerlendirildiğinde tarihsel kökleri uzak geçmişe dayanan bu ilişkinin Türk eğitim sistemine yansımaları olduğu beklenmelidir. Muhasebe ve matematik derslerinin aynı kişiler tarafından verilmesi, dersler arasında bir geçişkenlik bulunması, aynı kişilerin görev süreleri içinde bu dersleri birlikte veya dönüşümlü olarak anlatması gibi varsayımlar bu fikrin önemli destekleyicileri olarak görülebilir. Nitekim ilgili dönemde Osmanlı idadilerinde muhasebe ve matematik eğitimi arasındaki bu ilişkiye dair verilere erişilebilmektedir.

Yukarıdaki gerekçelerle bu araştırmada muhasebe ve matematik dersleri arasındaki etkileşim irdelenmiştir. Öyle ki günümüzde tamamen farklı bir disiplin olarak ele alınan ve fen bilimleri arasında değil sosyal bilimler arasında konumlandırılan muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görüldüğü uzun dönemin muhasebe eğitim tarihi açısından dayanakları henüz yeterince somutlaştırılmamıştır.

Araştırmanın iddiası; ilgili dönemde muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görülmesinden hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nun en yaygın ve muhasebe eğitiminin en kapsamlı biçimde verildiği orta-öğretim kurumları olan idadilerde *"Muhasebe ve matematik dersleri ekseriyetle aynı öğretmenler tarafından yürütülmüş olmalıdır"* şeklindedir.

Araştırma kapsamında, erişilebilen Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden, bünyesinde muhasebe dersinin

[93] Yüksel Koç Yalkın, *Bankacılar İçin Genel Muhasebe Bilgisi*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1988, s. 4.

[94] Ömer Yazan, "İdadilerde Muhasebe Eğitimi: Hasan Tahsin'in Yeni Usûl-i Defterî (1895) Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15, (2018); Ömer Yazan, "Çift Yanlı Kayıt Yöntemini Esas Alan Öncül Bir Eser: Muğni'l Küttab (1869)'ın Muhasebe Anlayışı ve Saadetname (1306) Vurgusu"; Ömer Yazan , "Osmanlı Mekteplerinde Çift Yanlı Kayıt Yöntemine Dayalı Muhasebe Eğitimi", Ed: Mahmut Zengin v.d. *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021, s. 365-386..

verildiği tespit edilen resmi sivil idadiler incelenmiştir.[95] Öncelikle bu idadilerde muhasebe dersini veren öğretmenler belirlenmiş, ardından bu öğretmenlerin muhasebe dersi dışında verdikleri diğer dersler tespit edilerek frekans analizi yoluyla öğretmen, ders türü ve ders grubu dağılımları yapılmıştır. Dağılımlar neticesinde muhasebe dersini veren öğretmenlerin bu ders dışında en çok hangi dersleri anlattıkları belirlenmiştir.

Araştırmanın yöntemi, arşiv evrakından içerik analizi yoluyla elde edilen sözel verilerin öğretmen, ders türü ve ders grubuna göre sayısal dağılımlara dönüştürülmesi şeklindedir. Bununla birlikte araştırmanın bazı kısıtları da vardır. Öncelikle araştırmada bazı idadi ve öğretmenlere ilişkin bilgilere erişilememiştir. Muhasebe dersi verildiği bilinmesine rağmen öğretmenin kimliği ve girdiği diğer dersler tam olarak belirlenemediğinden kapsam dışında tutulan idadiler de vardır.[96] Veri elde edilen idadiler sadece resmi sivil idadiler olup askeri idadiler ile yabancılara ve azınlıklara ait idadi veya idadi seviyesindeki okullar kapsam dışında tutulmuştur. Araştırma kapsamında veri elde edilen idadilerin tamamı için aynı yıl aralığında kesintisiz veri sağlanamamıştır. İdadilerde sık sık müfredat değişikliğine gidildiği ve yatılı, gündüzlü, taşradaki ve merkezdeki idadilerde aynı dönemde dahi farklı ders programları uygulanabildiğinden, veri elde edilen tüm yıllarda ilgili idadilerdeki toplam ders sayılarına ve haftalık ders saatleri bilgilerine ulaşılamamıştır. Bununla birlikte araştırma, ilgili dönemde mevcut olan idadilerin önemli bir çoğunluğunu kapsamakta olup veri yetersizliği nedeniyle her bir idadi için aynı yıl aralığı esas alınamamakla birlikte muhasebe dersini veren öğretmenlerin ekseriyetle matematik derslerini de yürütmüş olmalarının beklendiği iddiasını somut bir biçimde irdeleyebilecek veriye erişmiştir.

[95] Araştırma kapsamında incelenen arşiv evrakının idadilere göre dağılımı şöyledir: Adana İdadisi: *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi* (MF.MKT.) 468/23, 21 Temmuz 1317 (3 Ağustos 1901); 559/8, 29 Mart 1319 (11 Nisan 1903); 737/57, 29 Ağustos1321 (11 Eylül 1905); 705/46, 21 Nisan 1321 (4 Mayıs 1905); 915/61, 12 Mart 1324 (25 Mart 1908); Amasya İdadisi: MF.MKT. 596/3, 13 Teşrin-i Sani 1319 (26 Kasım 1903); 748/79, 22 Teşrin-i Evvel1321 (4 Kasım 1905); Ankara İdadisi: MF.MKT.184/46, 1 Haziran 1311 (13 Haziran 1895); 961/43, 10 Teşrin-i Sani 1324 (23 Kasım 1908); Aydın İdadisi: MF.MKT. 154/79, 29 Haziran 1310 (11 Temmuz 1894); Bağdat İdadisi: MF.MKT. 889/49,18 Teşrin-i evvel1323 (31 Ekim 1907); 892/8, 3 Teşrin-i sani 1323 (16 Kasım 1907); Beyrut İdadisi: MF.MKT. 590/10, 26 Eylül 1319 (9 Ekim 1903); Biga İdadisi: MF.MKT. 296/33,16 Ağustos 1313 (28 Ağustos 1897); Bolu İdadisi: MF.MKT. 507/50, 12 Nisan 1318 (25 Nisan 1902); Çankırı İdadisi: MF.MKT. 226/61,18 Mayıs 1312 (30 Mayıs 1896); 782/53,10-03-1322 (23 Mayıs 1906); Çatalca İdadisi: MF.MKT. 388/20, 22 Kanun-u Evvel 1315 (3 Ocak 1900); Denizli İdadisi: MF.MKT. 266/56, 8 Şubat 1312 (20 Şubat 1897); Diyarbekir İdadisi: MF.MKT. 154/104, 6 Temmuz 1310 (18 Temmuz 1894); 188/59,21 Temmuz 1311 (2 Ağustos 1895); 496/53, H-30 Kanun-u Sani1317 (12 Şubat 1902); 609/25, 12 Kanun-u Sani 1319 (25 Ocak 1904); Drama İdadisi: MF.MKT.176/31, 11 Mart 1311 (23 Mart 1895); 178/155, 8 Nisan 1311 (20 Nisan 1895); 762/54, 24 Kanun-u Sani 1321 (6 Şubat 1906); Edirne İdadisi: MF.MKT. 268/22, 18 Şubat 1312 (2 Mart 1897); 294/18, 2 Ağustos 1313 (14 Ağustos 1897); 320/37, 6 Mart 1314 (18 Mart 1898); 382/33, 19 Teşrin-i Evvel 1315 (31 Ekim 1899); 455/11, 4 Mayıs 1317 (17 Mayıs 1901); Erzurum İdadisi: MF.MKT. 160/146, 24 Eylül1310 (6 Ekim 1894); 207/36, 20 Kanun-u Sani 1311 (1 Şubat 1896); 294/26, 4 Ağustos 1313 (16 Ağustos 1897); 322/35, 13 Mart 1314 (25 Mart 1898); MF.MKT. 581/2, 8 Ağustos 1319 (21 Ağustos 1903); Gelibolu İdadisi: MF.MKT. 162/33, 18 Teşrin-i Evvel1310 (30 Ekim 1894); 382/43, 20 Teşrin-i Evvel 1315 (1 Kasım 1899); 392/46, 24 Kanun-u Sani 1315 (5 Şubat 1900); Görice İdadisi: MF.MKT. 365/35, 11 Mayıs1315 (23 Mayıs 1899); 370/21, 1 Temmuz 1315 (13Temmuz 1899); Gümülcine İdadisi: MF.MKT. 165/96, 28 Teşrin-i Sani 1310 (10 Aralık 1894); 184/46, 1 Haziran 1311 (13 Haziran 1895); 412/1, 28 Mayıs 1316 (10 Haziran 1900); 417/10, 5 Temmuz 1316 (18 Temmuz 1900); 457/32, 14 Mayıs 1317 (27 Mayıs 1901); 683/33, 9 Kanun-u sani 1320 (22 Ocak 1905); Hama İdadisi: MF.MKT. 297/63, 29 Ağustos 1313 (10 Eylül 1897); 327/46, 15 Nisan 1314 (27 Nisan 1898); 335/53,19 Haziran 1314 (1 Temmuz 1898); 412/47, 9 Haziran 1316 (22 Haziran 1900); 472/21, 12 Ağustos1317 (25 Ağustos 1901); Halep İdadisi: MF.MKT. 300/7, 18 Eylül 1313 (30 Eylül 1897); İzmir İdadisi: MF.MKT. 984/56, 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909); 1184/48,15 Haziran 1331 (28 Haziran 1915); Karahisar-ı Sahip İdadisi: MF.MKT. 420/25,15 Ağustos 1316 (18 Ağustos 1900); 423/47, 3 Eylül 1316 (16 Eylül 1900); 473/54, 18 Ağustos1317 (31 Ağustos 1901); 743/51,29 Eylül1321 (12 Ekim 1905);766/29,17 Şubat 1321 (2 Mart 1906); Karesi İdadisi: MF.MKT. 312/28,10 Kanun-u Sani 1313 (22 Ocak 1898); Kastamonu İdadisi: MF.MKT. 265/52 5 Şubat 1312 (17 Şubat 1897); 378/53, 5 Eylül 1315 (17 Eylül 1899); 775/49, 2 Nisan1322 (15 Nisan 1906); Kayseri İdadisi: MF.MKT.764/12, 1 Şubat1321 (14 Şubat 1906); Kırkkilise İdadisi: MF.MKT. 190/35, 9 Ağustos1311 (3 Eylül 1895); 362/19, 28 Nisan 1315 (4 Mayıs 1899); 727/43, 22 Temmuz 1321 (4 Ağustos 1905); Konya İdadisi: MF.MKT. 183/97, 26 Mayıs1311 (7 Haziran 1895); 301/23, 25 Eylül 1313 (7 Ekim 1897); 302/21, 1 Teşrin-i evvel 1313 (13 Ekim 1897); 316 – 47,8 Şubat 1313 (20 Şubat 1898); 770/54, 4 Mart 1322 (17 Mart 1906); 829/50, 25 Kanun-u evvel1322 (7 Şubat 1907); 1074/57, 3 Teşrin-i Evvel 1326 (16 Ekim 1910); Malatya İdadisi: MF.MKT.753/86, 27 Teşrin-i evvel1321 (9 Kasım 1905); Mamuretülaziz İdadisi: MF.MKT.162/123, 22 Teşrin-i Evvel 1310 (3 Kasım 1894); 296/20, 15 Ağustos 1313 (27 Ağustos 1897); 356/35, 22 Şubat 1314 (6 Mart 1899); 744/24, 4 Teşrin-i Evvel1321 (17 Ekim 1905); *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT).* 52/73, 17 Şubat 1313 (1 Mart 1898); 58/45, 20 Kanun-u Evvel1314 (1 Ocak 1899); Manastır İdadisi: MF.MKT. 198/23, 3 Teşrin-i Sani 1311 (15 Kasım 1895); Manisa İdadisi: MF.MKT. 155/80, 13 Temmuz 1310 (25 Temmuz 1894); Mercan İdadisi: MF. İBT, 172/43, 1 Kanun-u Sani 1323 (14 Ocak 1908); Midilli İdadisi: MF.MKT. 184 /41, 30 Mayıs 1311 (11 Haziran 1895); 457/2,14 Mayıs 1317 (27 Mayıs 1901); Priştine İdadisi: MF.MKT.775/31, 1 Nisan1322 (14 Nisan 1906); 791/84, 6 Temmuz 1322 (19 Temmuz 1906); Samsun İdadisi: MF.MKT. 732/45, 10 Ağustos 1321 (23 Ağustos 1905); 744/24, 4 Teşrin-i Evvel1321 (17 Ekim 1905); 759/32, 8 Kanun-u Sani 1321 (21 Ocak 1906); Selanik İdadisi: MF.MKT. 103/19 4 Mayıs 1306 (16 Mayıs 1890); 172/67, 7 Şubat 1310 (19 Şubat 1895); 268/16, 18 Şubat 1312 (2 Mart 1897); 481/23, 20 Teşrin-i evvel 1317 (2 Kasım 1901); 708/47, 28 Nisan 1321 (11 Mayıs 1905); 809/3, 1 Teşrin-i evvel1322 (14 Ekim 1906); 797/26, 4 Ağustos 1322 (17 Ağustos 1906); Siroz İdadisi: MF.MKT. 332/54, 2 Haziran 1314 (14 Haziran 1898); 795/27, 26 Temmuz 1322 (8 Ağustos 1906); Sivas İdadisi: MF.MKT. 335/49,18 Haziran 1314 (30 Haziran 1898); 754/16, 6 Kanun-u evvel1321(19 Aralık 1905); Şam İdadisi: MF.MKT. 173/58, 22 Şubat 1310 (6 Mart 1895); 188/137, 26 Temmuz 1311 (7 Ağustos 1895); 383/40, 25 Teşrin-i Evvel 1315 (6 Kasım 1899); Tekirdağ İdadisi: MF.MKT. 249/40,17 Teşrin-i Evvel 1312 (29 Ekim 1896); Trablusşam İdadisi: MF.MKT. 297/42, 24 Ağustos 1313 (5 Eylül 1897); Trabzon İdadisi: MF.MKT. 710/43, 6 Mayıs1321 (19 Mayıs 1905); Üsküp İdadisi: MF.MKT. 157/111, 20 Ağustos 1310 (1 Eylül 1894); Vefa İdadisi: MF. İBT. 302/13, 12 Nisan 1329 (25 Nisan 1913); Yanya İdadisi: MF.MKT. 333/44, 7 Haziran 1314 (19 Haziran 1898).

[96] Örneğin Bursa İdadisinde muhasebe dersi verildiğine dair arşiv bilgisine rastlanırken öğretmenin kimliği netleştirilememiştir. Bkz. MF.MKT. 765/54, 8 Şubat 1321 (21 Şubat 1906).

Araştırma kapsamında düzenlenen Tablo1'de muhasebe dersi anlatıldığı belirlenen idadiler, idadilerin açılış tarihleri ve veri elde edilebilen yıllar sunulmuştur. Ek olarak bu okullarda muhasebe dersi anlattığı belirlenen öğretmenler ve muhasebe dışında toplam kaç farklı ders verdiklerine dair frekans dağılımları da Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. İdadilerde Muhasebe Dersine Giren Öğretmenler ve Muhasebe Haricinde Anlattıkları Ders Sayılarının Dağılımı

	Okul (Açılış Tarihi): Veri Elde Edilebilen Yıllar[97]	Muhasebe Dersine Giren Öğretmen Dağılımı		Muhasebe Dersine Giren Öğretmenlerin Muhasebe Dışında Verdiği Ders Dağılımı	
		f	%	f	%
1	Adana İdadisi (1885): 1901, 1903, 1905, 1908	5	5,55	6	3,37
2	Amasya İdadisi (1894): 1903, 1905	2	2,22	6	3,37
3	Ankara İdadisi (1890): 1895, 1908	2	2,22	5	2,80
4	Aydın İdadisi (1890): 1894	1	1,11	2	1,12
5	Bağdat İdadisi (1893): 1907	2	2,22	1	0,56
6	Beyrut İdadisi (1888): 1903	1	1,11	3	1,68
7	Biga İdadisi (1890): 1897	2	2,22	5	2,80
8	Bolu İdadisi (1885): 1902	2	2,22	5	2,80
9	Çankırı İdadisi (1892): 1896, 1906	2	2,22	4	2,24
10	Çatalca İdadisi (1895): 1900	1	1,11	3	1,68
11	Denizli İdadisi (1892): 1897	1	1,11	3	1,68
12	Diyarbekir İdadisi (1891): 1895, 1902	3	3,33	6	3,37
13	Drama İdadisi (1888): 1895, 1906	3	3,33	6	3,37
14	Edirne İdadisi (1892): 1897, 1899, 1901	2	2,22	2	1,12
15	Erzurum İdadisi (1885): 1894, 1896, 1897, 1898, 1903	4	4,44	12	6,74
16	Gelibolu İdadisi (1888): 1894, 1900	2	2,22	4	2,24
17	Görice İdadisi (1893): 1899	1	1,11	2	1,12
18	Gümülcine İdadisi (1893): 1894, 1895, 1900, 1905	6	6,66	17	9,55
19	Halep İdadisi (1892): 1897	1	1,11	2	1,12
20	Hama İdadisi (1892): 1897, 1898, 1900, 1901	3	3,33	9	5,05
21	İzmir İdadisi (1896): 1909, 1915	2	2,22	2	1,12
22	Karahisar-ı Sahip İdadisi (1895): 1900, 1901, 1906	4	4,44	6	3,37
23	Karesi İdadisi (1886): 1898	1	1,11	1	0,56
24	Kastamonu İdadisi (1886): 1897, 1899, 1906	3	3,33	6	3,37
25	Kayseri idadisi (1895): 1906	1	1,11	5	2,80
26	Kırkkilise İdadisi (1892): 1895, 1899, 1905	1	1,11	4	2,24
27	Konya İdadisi (1889): 1897, 1898, 1907, 1910	4	4,44	6	3,37
28	Malatya İdadisi (1900): 1905	1	1,11	3	1,68
29	Mamuret-ül Aziz İdadisi (1887): 1894, 1898,1899, 1905	4	4,44	8	4,49
30	Manastır İdadisi (1890): 1895	1	1,11	1	0,56
31	Manisa İdadisi (1886): 1894	1	1,11	1	0,56
32	Mercan İdadisi (1899): 1908	1	1,11	-	-

[97] İdadilerin açılış tarihleri için bkz. Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924.

	Okul (Açılış Tarihi): Veri Elde Edilebilen Yıllar[98]	Muhasebe Dersine Giren Öğretmen Dağılımı		Muhasebe Dersine Giren Öğretmenlerin Muhasebe Dışında Verdiği Ders Dağılımı	
		f	%	f	%
33	Midilli İdadisi (1890): 1895, 1901	2	2,22	3	1,68
34	Priştine İdadisi (1906): 1906	1	1,11	1	0,56
35	Samsun İdadisi (1892): 1905	2	2,22	6	3,37
36	Selanik İdadisi (1887): 1890, 1895, 1901,1906	4	4,44	5	2,80
37	Siroz İdadisi (1887): 1898	1	1,11	1	0,56
38	Sivas İdadisi (1892): 1898, 1905	2	2,22	5	2,80
39	Şam İdadisi (1888): 1895, 1899	2	2,22	1	0,56
40	Tekirdağ İdadisi (1892): 1896	1	1,11	2	1,12
41	Trablusşam İdadisi (1892): 1897	1	1,11	1	0,56
42	Trabzon İdadisi (1887): 1905	1	1,11	3	1,68
43	Üsküp İdadisi (1890): 1894	1	1,11	2	1,12
44	Vefa İdadisi (1872): 1913	1	1,11	-	-
45	Yanya İdadisi (1890): 1898	1	1,11	2	1,12
	TOPLAM	**90**	**100**	**178**	**100**

Tablo 1'de görüldüğü üzere, araştırma kapsamında 1890-1915 aralığında ülke genelinde toplam 45 farklı idadide toplam 90 öğretmenin muhasebe dersi verdiği tespit edilmiştir. 1894-1895 yılları arasında ülkede toplam resmi sivil idadi sayısı 55 iken 1913-1914 yıllarında 59'dur. 1913-1914 döneminde bu okullarda toplam 489 öğretmen görev yapmaktadır. 1894-1895 döneminde doğrudan öğretmen sayısına erişilememekle birlikte öğretmenlerle birlikte idareciler ve idari personel dahil toplam 467 kişilik bir kadro gösterilmektedir.[99] 1913-1914 dönemi toplam kadrosu (806 kişi) içinde yaklaşık %58'lik öğretmen dağılımından yola çıkılırsa 1894-1895 döneminde de 270 civarında idadi öğretmeninin bulunduğu varsayılabilir.

Muhasebe dersleri idadi müfredatında yer almakla birlikte diğer bazı derslere nispeten daha az sayı ve sürede anlatılmıştır. Örneğin 1897 yılı idadi müfredatına göre yedi yıllık yatılı/leylî sivil idadilerde eğitim süresi içinde 21 farklı ders haftalık toplam 166 ders saati ile sunulurken muhasebe dersleri beş, altı ve yedinci senelerde ikişer saatten haftalık altı saat verilmiş olup toplam ders yükü içindeki ağırlığı sadece %3,61'dir. Beş yıllık gündüzlü/neharî sivil idadilerde ise bu dönemde on üç farklı dersten biri olan muhasebe sadece son sınıfta ve haftada iki saat verilmiştir.[100] Beş yıllık idadilerde tüm sınıfların toplam 112 saat haftalık dersi olduğuna göre muhasebenin toplam ders yükü içindeki ağırlığı sadece %1,78'dir. Bu durum idadilerde toplam öğretmenler içinde muhasebe öğretmenlerine duyulan ihtiyacın düşük seviyesine de işaret etmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın ilgili dönemde mevcut idadilerin ve muhasebe dersine giren öğretmenlerin önemli bir kısmını kapsadığı belirtilebilir.

Tablo 1'e göre ilgili dönemde 45 farklı idadide muhasebe dersini yürüten 90 farklı öğretmenin muhasebe dersi dışında farklı dersleri toplam 178 kez anlattıkları görülmektedir. En fazla öğretmen Gümülcine, Adana Erzurum, Karahisar-ı Sahip, Konya, Mamuret-ül Aziz ve Selanik idadilerinde iken (toplamın %34,4'ü) en fazla ders Gümülcine, Erzurum, Hama ve Mamuret-ül Aziz idadilerinde (toplamın %25,8'i) gözlenmiştir. Mercan

[98] İdadilerin açılış tarihleri için bkz. Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924.

[99] Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924*, s. 49, 233.

[100] Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s. 132-133.

ve Vefa idadileri muhasebe dersini veren öğretmenlerin muhasebe dersi dışında –varsa- yürüttükleri diğer derslere ise erişilememiştir.

Muhasebe dersini yürüten idadi öğretmenleri ilgili dönemde muhasebe dersi yanında 33 farklı dersi 178 kez anlatmışlardır. Nitekim bu dersler ve anlatılma sıklıklarına göre göre dağılımları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. İdadilerde Öğretmenlerin Muhasebe Dışında Verdikleri Derslerin Dağılımı

	DERSLER	f	%
1	Türkçe	23	12,92
2	Coğrafya	20	11,23
3	Fransızca	15	8,42
4	Hesap	14	7,86
5	Hendese	13	7,30
6	Tarih	12	6,74
7	Kitâbet	10	5,61
8	Hikmet	9	5,05
9	Cebir	7	3,93
10	Mâlûmât-ı Fennîye	6	3,37
11	Ulûm-ı Diniye	5	2,80
12	Farsça	4	2,24
13	Arapça	4	2,24
14	Mâlûmât-ı Ziraiye ve Sıhhiye	4	2,24
15	İnşa	3	1,68
16	Kimya	3	1,68
17	Makine	3	1,68
18	İlm-i Eşya	3	1,68
19	Kavanîn	3	1,68
20	Müsellesat	2	1,12
21	Akāid	2	1,12
22	Ameliyat-ı Ziraiye	2	1,12
23	Lisân-ı Osmanî	1	0,56
24	Zirai Fizik ve Kimya	1	0,56
25	Münşeat	1	0,56
26	Kozmografya	1	0,56
27	Kavâid	1	0,56
28	Mevalîd-i Selâse	1	0,56
29	Hesab-ı Coğrafya	1	0,56
30	Coğrafya-ı Ziraiye	1	0,56
31	Rumca	1	0,56
32	Emtia-i Ticariye	1	0,56
33	Resim	1	0,56
	TOPLAM	**178**	**100**

Tablo 1 ve Tablo 2 verileri birlikte değerlendirildiğinde öğretmen başına muhasebe dışında yaklaşık olarak ortalama 2 farklı ders düştüğü görülmektedir. Tablo 2'ye göre muhasebe dersini veren öğretmenlerin idadilerde bu ders dışında en fazla anlattıkları ilk 5 ders toplam derslerin yaklaşık %47,8'ini oluşturmakta

olup bu dersler Türkçe, Coğrafya, Fransızca, Hesap ve Hendese'dir. Bununla birlikte ilgili dersler arasındaki bağlantı ve benzerlikler ile devam dersleri gibi nitelikler göz önüne alınarak bu derslerin belirli gruplar içinde ele alınması daha isabetli bir değerlendirmeye imkân tanıyabilir. Bu doğrultuda Tablo 3 düzenlenmiştir.

Tablo 3. Muhasebe Dışında Verilen Dersler Gruplarının Ders Tür Sayısı İçindeki Dağılımları

DERS	DERS GRUBU	f	%
Mâlûmât-ı Fennîye, Kimya, Makine, Zirai Fizik ve Kimya, Kozmografya, Mevalîd-i Selâse	Fen Bilimleri	6	18,18
Cebir, Hesap, Hendese, Müsellesat	Matematik	4	12,12
Fransızca, Farsça, Arapça, Rumca	Yabancı Dil	4	12,12
Coğrafya, Hesab-ı Coğrafya, Coğrafya-ı Ziraiye	Coğrafya	3	9, 09
Kitabet, Münşeat, İnşa	Yazım / Yazışma Bilgisi	3	9, 09
Ulûm-ı Diniye, Akâid, Kavâid	Din Bilgisi	3	9,09
Türkçe, Lisân-ı Osmanî	Türkçe	2	6,06
Mâlûmât-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Ameliyat-ı Ziraiye	Tarım	2	6, 06
Tarih/Tarih-i Osmanî, Hikmet, İlm-i Eşya, Kavanîn, Emtia-i Ticariye, Resim	Diğer Dersler	6	18,18
TOPLAM		**33**	**100**

Tablo 3'e göre muhasebe dersini veren öğretmenlerin bu ders dışında anlattıkları diğer dersler fen bilimleri, matematik, yabancı dil, coğrafya, yazım/yazışma bilgisi, din bilgisi, Türkçe ve tarım şeklinde sekiz farklı gruba ayrılmış, bu gruplara girmeyen müstakil dersler ise diğer dersler adı altında toplanmıştır. Tablo 3, ilgili dersleri idadilerde toplam ders türü (33 adet) açısından dağılıma tabi tutmuştur. Buna göre matematik ve fen bilimleri derslerinin sayısı toplam ders türü sayısının %30,30'unu oluşturmaktadır. Ancak bu derslerin bir kısmı muhasebe dersine giren öğretmenler tarafından daha fazla anlatılırken bir kısmı daha az sayıda verilmiştir. Bu sebeple ilgili ders gruplarının toplam anlatılma sıklığına göre dağılımlarına da bakmak gerekmektedir. Bu gerekçe ile Tablo 4 düzenlenmiştir.

Tablo 4. Muhasebe Dışında Verilen Derslerin Gruplara Göre Dağılımı

DERS GRUBU	DERSLER	f	%
Matematik	Cebir	7	3, 93
	Hesap	14	7, 86
	Hendese	13	7, 30
	Müsellesat	2	1, 12
	Toplam	**36**	**20,22**
Türkçe	Türkçe	23	12,92
	Lisân-ı Osmanî	1	0,56
	Toplam	**24**	**13,48**
Yabancı Dil	Fransızca	15	8, 42
	Farsça	4	2,24
	Arapça	4	2,24
	Rumca	1	0, 56
	Toplam	**24**	**13,48**
Coğrafya	Coğrafya	20	11,23
	Hesab-ı Coğrafya	1	0, 56
	Coğrafya-ı Ziraiye	1	0, 56

DERS GRUBU	DERSLER	f	%
	Toplam	**22**	**12,35**
Fen Bilimleri	Mâlûmât-ı Fennîye	6	3, 37
	Kimya	3	1, 68
	Makine	3	1,68
	Zirai Fizik ve Kimya	1	0, 56
	Kozmografya	1	0, 56
	Mevalîd-i Selâse	1	0, 56
	Toplam	**15**	**8, 42**
Yazım/ Yazışma Bilgisi	Kitabet	10	5,61
	İnşa	3	1,68
	Münşeat	1	0,56
	Toplam	**14**	**7,86**
Din Bilgisi	Ulûm-ı Diniye	5	2,80
	Akâid	2	1,12
	Kavâid	1	0,56
	Toplam	**8**	**4,49**
Tarım	Mâlûmât-ı Ziraiye ve Sıhhiye	4	2,24
	Ameliyat-ı Ziraiye	2	1,12
	Toplam	**6**	**3,37**
Diğer Dersler	Tarih/Tarih-i Osmanî	12	6, 74
	Hikmet	9	5,05
	İlm-i Eşya	3	1, 68
	Kavanîn	3	1,68
	Emtia-i Ticariye	1	0,56
	Resim	1	0,56
	Toplam	**29**	**16,29**
	GENEL TOPLAM	**178**	**100**

Tablo 4'te ders grupları anlatılma sıklığına göre sıralanmıştır. Buna göre idadilerde muhasebe dersini veren öğretmenlerin bu ders dışında en fazla matematik grubu derslerini anlattıkları (%20,22) görülmektedir. Matematik grubu içinde de hesap ve hendese dersleri (%15,16) ağırlıktadır. Muhasebe dersine giren öğretmenler matematik grubu dersleri dışında ise sırasıyla Türkçe (%13,48), yabancı dil (%13,48), coğrafya (%12,35), fen bilimleri (%8,42), yazım/yazışma bilgisi (%7,86), din bilgisi (%4,49) ve tarım (%3,37) gruplarındaki dersleri anlatmışlardır. Yabancı dil grubunda en fazla Fransızca (%8,42), coğrafya grubunda coğrafya (%11,23), fen bilimler grubunda mâlûmât-ı fennîye (%3,37), yazım/yazışma bilgisi grubunda kitabet (%5,61), din bilgisi grubunda ulûm-ı diniye (%2,80), tarım grubunda ise mâlûmât-ı ziraiye ve sıhhiye (%2,24) dersleri daha fazla anlatılmıştır. Diğer dersler grubunda yer alan tarih/tarih-i Osmanî (%6,74) ve hikmet (%5,05) dersleri de idadilerde muhasebe dersini veren öğretmenler tarafından sık anlatılan derslerdendir.

Araştırmanın bulguları değerlendirilirken, idadi öğretmenlerinin hepsinin öğretmen okulu mezunu olmadıkları, ilgili dönemde öğretmen yetersizliği, sık sık değişikliğe uğrayan idadi müfredatı[101] ve bu kapsamda mevcut öğretmen kadrosu ile tüm derslerin verilme zorunluluğu gibi durumların varlığı yadsınmamalıdır.

[101] Bkz. MF.MKT.: 355/2, 4 Kanunu Sani 1314 (16 Ocak 1899); 662/43, 23 Ağustos 1320 (5 Eylül 1904); 805/49, 15 Eylül 1322 (28 Eylül 1906).

Öyle ki muhasebe ders yükü de genel ders yükü toplamı içinde düşük seviyede kalmıştır. Bu sebeple muhasebe dersini veren öğretmenlerin farklı dersler üstlenerek maddi açıklarını kapatma ihtiyacı veya başka alan öğretmenlerinin muhasebe dersini de bu gerekçe ile yürütmüş olabilecekleri durumları göz ardı edilmemelidir.[102] Bununla birlikte öğretmen okulu mezunlarına hangi derslerde daha yetenekli oldukları ile ilgili şahadetnameler verildiği bilinmektedir.[103] Ayrıca ders dağılımlarında belirli bir ölçüde yeterlilik ve yetkinliğe dikkat edildiğine dair göstergeler vardır. Muhasebe dersinin bu alanda uzmanlığı olmayan mevcut öğretmenlere verilmek yerine ilgili idadi bölgesinde muhasebe birikimi sahibi sivil veya askeri bürokratlardan faydalanılması yoluna gidildiğine dair örnekler de çoktur.[104] Ayrıca bazı öğretmenlere ilgili dersleri vermeye ehil olup olmadıklarının tespiti için komisyonlar tarafından sınavlar yapıldığına da rastlanmaktadır. Örneğin Gelibolu İdadisinde yetkin görülmeyip rüşdiyeye nakli istenen muhasebe öğretmeni (ilgili resmi evrakta doğrudan branşa işaret edilerek "usûl-i defterî muallimi" şeklinde tanımlanmaktadır) Fehmi Efendi'ye[105] komisyonca sınav yapılmış ve sınav sonucuna göre muhasebenin yanında başkaca dersleri de vermeye ehil olduğu tespit edilmiştir.[106] Yürütmekte olduğu diğer derslerinin yanında muhasebe dersini de vermeye talip olan bazı öğretmenlere bu dersin verilmediğine dair işlemlere de rastlanmaktadır.[107] Bu doğrultuda idadilerde belirli bir seviyede branşlaşmaya önem verildiği değerlendirilebilir.

Araştırmanın bulguları muhasebe dersini veren öğretmenlerin matematik grubu dersleri başta olmak üzere sayısal içerikli dersleri daha fazla yürüttüklerine (matematik ve fen bilimleri grupları toplamı %28,65) işaret etmiştir. Osmanlı öğretmen okullarında *fünûn* şubesinde tahsil gören öğretmen adaylarına muhasebe dersi matematik ve fen bilimleri dersleriyle birlikte verildiğinden, ilgili dersin şartlar elverdiği ölçüde bu şube mezunu öğretmenler tarafından yürütülmüş olması beklenebilir. Bununla birlikte idadi öğretmenleri içinde ilgili şube mezunlarının sayısal ağırlığının düşük olduğu da değerlendirilebilir. Ancak söz konusu bulgu günümüzde sosyal bilimler içinde konumlandırılan muhasebenin ilgili dönemde matematik gibi sayısal alanda görüldüğü düşüncesini desteklemektedir. Araştırmada muhasebe dersini veren öğretmenler tarafından en sık anlatılan dördüncü ders grubu olduğu tespit edilen coğrafyanın da (%12,35) haritalama ve ölçeklendirme hesaplamaları gibi yönleriyle sayısal derslerle ilişkisi üzerinden[108] bu doğrultuda değerlendirilmesi mümkündür.

Araştırmanın bulgularına göre muhasebe dersini yürüten öğretmenlerin içinde Türkçe, tarih ve din bilgisi derslerini de veren öğretmenlerin bulunması Tanzimat ideolojisi açısından değerlendirilmelidir. Tanzimat devri eğitim anlayışının fikrî temeli olan, farklı etnik ve dini gruplardan oluşan kitleleri *Osmanlılık* çatısı altında birleştirmek hedefinde idadilere mühim bir rol tanımlanmış, resmi sivil idadilerde her kesimden öğrencinin aynı/benzer eğitimden geçirilmesine çalışılmıştır.[109] Bu doğrultuda idadilerde Türkçe ve tarih

[102] Örneğin Kütahya İdadisinde 1894 Haziran'ında muhasebe dersi boş olup okulun Arapça ve Farsça öğretmeni Abdürrezzak Efendi bu dersi de yürütmek istemiştir. Buna rağmen ilgili öğretmenin ders yükü çok olduğundan bu talebi geri çevrilmiştir (MF. MKT. 154/65, 27 Haziran 1310 (9 Temmuz 1894). İlgili okula aynı dönemde Aydın İdadisi'nden geçen, Fransızca ve Mâlûmât-ı Fenniye dersleri muallimi olup maaşının azlığından şikâyet eden ve boş olan muhasebe dersini de yürütmek isteyen Serab Efendi'ye bu ders verilmiştir (MF.MKT.154/79, 29 Haziran 1310 (11 Temmuz 1894).

[103] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*, s. 572.

[104] MF.MKT. 382/33, 19 Teşrin-i Evvel 1315 (31 Ekim 1899); 383/40, 25 Teşrin-i Evvel 1315 (6 Kasım 1899); 481/23, 20 Teşrin-i evvel 1317 (2 Kasım 1901).

[105] Fehmi Efendi, bu araştırma kapsamında Gelibolu İdadisi'nde 1894 yılında usûl-i defterî, Arapça ve Farsça derslerini yürüttüğü tespit edilen Mustafa Fehmi Efendi olmalıdır: MF.MKT. 162/33, 18 Teşrin-i Evvel1310 (30 Ekim 1894).

[106] MF. MKT. 174/5, 26 Şubat 1310 (10 Mart 1895). Bu evraka göre Fehmi Efendi'yi şikâyet eden ve uhdesinde fazlaca ders olan ve muhtemelen bu dersleri maddi kaygılarla vermek istemeyen okul müdürünün de görev yeri değişikliği istenmiştir.

[107] Örneğin Yozgat İdadisi öğretmenlerinden Hıfzı Efendi, üzerindeki derslerle birlikte muhasebe dersini de yürütmek istemiş ancak talebi uygun görülmemiştir. Bkz. MF.MKT. 284/38, 5 Haziran 1313 (17 Haziran 1897).

[108] Örneğin 1911 yılında açılan Kadastro Mektebi hukuk ve riyaziye adlı iki şubeden oluşmakta olup coğrafya dersi riyaziye şubesinde sayısal derslerle birlikte sunulmuştur. Bkz. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Türkiye Kadastrosunun Tarihi- Kadastro Tarihinin Kaynakları*, Ankara: Azim Matbaacılık, 2021, s.74-75.

[109] DİA, "İdadi" maddesi.

derslerine ağırlık verilmiştir. Nitekim 1892 yılında yatılı ve gündüzlü idadilerin ders programı incelendiğinde Türkçe ve tarih derslerinin yoğunluğu görülebilir.[110] Ek olarak bu dönemde her yıl kesintisiz verilen tek ders "Ulûm-ı Diniye"dir. Bu dersin de farklı etnik gruplardan oluşan Müslüman çoğunluk için hedeflenen kimlik siyasetinin bir gereği olarak sunulduğu düşünülebilir. Bulgulara göre Türkçe (%13,48), tarih (%6,74) ve din bilgisi (%4,49) derslerini yürüten öğretmenlerin muhasebe dersini de anlatmış olmaları, ilgili derslerin idadilerdeki yoğunluğu ve öğretmen kısıtları açısından doğal olarak değerlendirilebilir. Ancak araştırmanın bulguları, muhasebe dersine giren öğretmenler tarafından bu derslerin idadilerdeki yoğunlukları ile örtüşen biçimde verilmediklerini göstermiştir.

Muhasebe dersini anlatan öğretmenlerin girdikleri diğer dersler arasında Fransızcanın ön sıralarda (%8,42 ile üçüncü) yer alması anlaşılabilir bir durumdur. Zira ilk dönem muhasebe eğitim eserlerinin yazarları bu eserleri genellikle Fransızcadan tercüme etmişlerdir. Devlet eliyle okullarda muhasebe eğitimine kaynak teşkil etmesi amacıyla Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesindeki ilmiye dairesinin üyelerinden Fardis Efendi'ye[111] hazırlatılan *Usûl-i Defterî* (R.1286/M.1870/1871)[112] adlı eser esasen Fransız E. Cadres Marmet'in *Principles de Tenue de Livres, Tres-Simplifiee* adlı -ilk baskısı 1830 yılında yapılmış olması muhtemel olan- eserinden tercüme niteliğindedir.[113] Türk ordusunda ilgili dönemde alay katibi olarak görev yapan Muhyiddin'in *İlaveli Usûl-i Defterî-i Cedid* (R.1302/M.1886/1887) adlı eseri Fransız Albert Manillier'den[114], Kocamustafapaşa Askeri Rüşdiyesi matematik öğretmeni Hasan Tahsin'in *Yeni Usûl-i Defterî*'si (R.1307/M.1891/1892) Fransız Edmond Degrange'dan[115], Hamidiye Ticaret Mektebi öğretmeni ve idarecisi Kirkor Kömürcüyan'ın *Yeni Muhasebe Usûlü* (1929) adlı eseri Fransız Charles Lejeune'dan[116] önemli ölçüde tercüme yapılarak hazırlanmış eserlerden olup bu örnekler çoğaltılabilir. Öyle ki muhasebe ve Fransızca ilişkisi imparatorluğun son dönemlerinde dahi yakinen gözlemlenebilir. 1911 yılında Ticaret Mektebinde Fransızca verilmeye başlanan bazı dersler arasında muhasebe dersi de yer almıştır.[117] Sadece muhasebe eğitiminde değil Türk modernleşmesinde Fransız etkisi değerlendirildiğinde Fransızcanın ağırlığı daha iyi anlaşılabilir. Örneğin1892 yılında eğitim süresi yedi yıl olan yatılı idadi dersleri içinde en fazla ders saati Fransızcaya ayrılmıştır.[118]

İdadilerin son dönemlerinde tarım ve ticaret derslerinin verilmesinin planlandığı ancak bunun savaş koşulları nedeniyle tam olarak hayata geçirilemediği literatürde değinilen konulardandır.[119] Ancak araştırmanın bulguları, muhasebe dersini veren öğretmenlerin tarım ve ticaret derslerini (%3,93) -diğer derslere oranla az da olsa- yürütmüş olduklarına işaret etmektedir. Ek olarak yazım/yazışma bilgisi derslerinin %7,86 ile en sık anlatılan beşinci ders grubu olması muhasebe ile resmi ve ticari yazışmaların yakın ilgisi ile izah olunabilir. Öyle ki ilgili dönemlerde muhasebe görevlisi kâtip olarak da anılmıştır. Ayrıca bu durum idadilerin her ne kadar birincil amaçları olarak sunulmasa da memur kadroları yetiştiren en önemli eğitim kurumlarından olmaları durumu ile de ilişkilendirilebilir. Araştırmada idadilerde muhasebe dersini veren

[110] Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s. 132-133.

[111] Alexander Themistoklis Phardys.

[112] Fardis, *Usûl-i Defterî*.

[113] Marmet, *Prncipes de Tenue de Livres*.

[114] Muhyiddin, *İlaveli Usûl-i Defterî-i Cedid*, 2. Baskı, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302.

[115] Hasan Tahsin, *Yeni Usûl-i Defterî*, , İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307.

[116] Mehmet Tursun ve İbrahim Aksu, "Kirkor Kömürcüyan'ın Yeni Muhasebe Usûlü Başlıklı Kitabının Tahlili", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 27, (2024): 23-36.

[117] Ergin, *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*, s. 1145.

[118] Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s. 132.

[119] Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 86; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.211.

öğretmenlerin felsefe (hikmet) dersini de önemli bir oranda (%5,05) anlattıkları görülmüştür. Matematik ve felsefe arasındaki yakın ilişki düşünüldüğünde bu durum da dikkate değerdir.

Değerlendirme ve Sonuç

Günümüzde muhasebe, bağımsız bir bilimsel nitelik kazanmış, belirli bir seviyede matematik bilgisinden istifade etmekle birlikte sosyal bilimler arasında konumlandırılmıştır. Muhasebe, bilimsel niteliği kadar bireyler, işletmeler ve devletler bazında temel ekonomik bilgileri önemli ölçüde üreten ve ekonomik karar alımlarında önemli rol oynayan bir mahiyeti de haizdir. Bu yönüyle muhasebenin tarihsel gelişimini değerlendirmek, mevcut muhasebe birikiminin fikrî temellerini daha iyi anlamak açısından önemlidir. Bu çalışma da muhasebenin matematikle olan tarihsel ilişkisini irdeleyerek literatüre katkı sağlamayı hedeflemiştir.

Tarihsel süreçte matematik, toplumsal yaşamın ve dolayısıyla ticaretin temel dayanaklarından olmuştur. Sayma, ölçme, tartma, farklı değerleri birbirine dönüştürme, paranın zaman değerini dikkate alma, karzarar hesaplamaları gibi matematiksel işlemler ticaretin ana gereksinimleri olduğu kadar ticari ilişkilerin ve parasal değer değişimlerinin ilgili taraflarca sağlıklı bir biçimde muhasebeleştirilmesi de ticareti düzenleyen en önemli unsurlardan görülmüştür. Dolayısıyla muhasebenin matematik eğitiminin bir parçası olarak sunulması, bir matematiksel alt disiplin olarak kabul edilmesi, yirminci yüzyıla kadar bu ilişkinin somut örneklerinin takip edilebilmesinin ticari ve toplumsal dayanakları olduğu açıktır.

Bu çalışma muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olduğu varsayımını muhasebe ve matematik eğitimleri üzerinden ele almıştır. Çalışma kapsamında Osmanlı İmparatorluğu'nda modern eğitim veren sivil ortaöğretim kurumları içinde en yaygın örnek olan ve müfredatında muhasebe eğitimine yer verildiği bilinen idadilerde, 1890-1915 döneminde muhasebe dersi veren öğretmenlerin bu ders dışında en fazla matematik grubu (matematik, geometri, trigonometri) derslerini yürüttükleri tespit edilmiştir. İdadi programlarında, Tanzimat ideolojisiyle uyumlu bir biçimde genel olarak Türkçe, Fransızca, tarih, din bilgisi (bununla ilintili olarak Arapça) gibi dersler ağırlıklı olmuştur. Örneğin 1892 yılı müfredatına göre beş yıllık gündüzlü idadilerde toplam ders yükü içinde Türkçe (%16,07), Fransızca (%12,5), Arapça (%11,60) ve din bilgisi (%9,82) önemli bir ağırlığa sahiptir. Bu dönemde muhasebe dersi ise toplam ders yükünün %1,78'i gibi oldukça küçük bir oranda verilmektedir. Matematik (geometri dahil) dersleri ise toplam ders yükü içinde %13,11 ağırlığındadır. Yani 1892 yılında 5 yıllık idadilerde Türkçe, Fransızca, Arapça ve din bilgisi derslerinin toplam ağırlığı toplam ders yükünün yaklaşık olarak yarısına tekabül etmektedir. Buna rağmen çalışmanın bulguları, öğretmenlerin muhasebe dersi ile birlikte bahsi geçen bu derslerin tamamını anlatma sıklığını idadi ders programındaki ağırlıklarından oldukça düşük (yaklaşık %28) düzeyde belirlemiştir. Yani muhasebe dersini veren öğretmenlerin girdikleri diğer dersleri, bu derslerin idadi müfredatındaki ağırlıkları ile örtüşen bir oranda anlatmadıkları, muhasebe ve matematik derslerinin, diğer derslere göre bir arada daha fazla anlatıldığı tespit edilmiştir. Çalışma bu tespitiyle, muhtelif tarihi eserler ve yaklaşımlarla da sunduğu, ilgili dönemlerde muhasebenin bir matematiksel alt disiplin olarak görülmesini, idadilerde matematik ve muhasebe eğitimlerinin önemli oranda aynı öğretmenler tarafından verildiği bulgusu ile desteklemiştir.

Takip eden çalışmalarda, muhasebe ve matematik eğitimlerinin bir arada verilmesine yönelik alternatif tarihi eserlerin tahlili, ilgili dönemlerde muhasebe eğitiminin ekseriyetle matematik eğitimcileri tarafından verildiğine dair alternatif eğitim kurumlarında araştırmalar ve ortak branşlaşmaya dair örnekler ele alınabilir.

Hakem Değerlendirmesi Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri / Author Details
Ömer Yazan (Doç. Dr.)
[1] Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, Aksaray, Türkiye
0000-0001-8680-3442

Kaynakça | Bibliography

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi:

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.) 15/49, 18 Kanunuevvel 1290 (30 Aralık 1874), 103/19, 4 Mayıs 1306 (16 Mayıs 1890); 154/65, 27 Haziran 1310 (9 Temmuz 1894); 154/79, 29 Haziran 1310 (11 Temmuz 1894); 154/104, 6 Temmuz 1310 (18 Temmuz 1894); 155/80, 13 Temmuz 1310 (25 Temmuz 1894); 157/111, 20 Ağustos 1310 (1 Eylül 1894); 162/33, 18 Teşrin-i Evvel1310 (30 Ekim 1894); 160/146, 24 Eylül1310 (6 Ekim 1894); 162/123, 22 Teşrin-i Evvel 1310 (3 Kasım 1894); 165/96, 28 Teşrin-i Sani 1310 (10 Aralık 1894); 172/67, 7 Şubat 1310 (19 Şubat 1895); 173/58, 22 Şubat 1310 (6 Mart 1895); 174/5, 26 Şubat 1310 (10 Mart 1895); 176/31, 11 Mart 1311 (23 Mart 1895); 178/155, 8 Nisan 1311 (20 Nisan 1895); 183/97, 26 Mayıs1311 (7 Haziran 1895); 184 /41, 30 Mayıs 1311 (11 Haziran 1895); 184/46, 1 Haziran 1311 (13 Haziran 1895); 188/59, 21 Temmuz 1311 (2 Ağustos 1895); 188/137, 26 Temmuz 1311 (7 Ağustos 1895); 190/35, 9 Ağustos 1311 (3 Eylül 1895); 198/23, 3 Teşrin-i Sani 1311 (15 Kasım 1895); 207/36 20 Kanun-u Sani 1311 (1 Şubat 1896); 226/61,18 Mayıs 1312 (30 Mayıs 1896); 249/40,17 Teşrin-i Evvel 1312 (29 Ekim 1896); 265/52 5 Şubat 1312 (17 Şubat 1897); 266/56, 8 Şubat 1312 (20 Şubat 1897); 268/16, 18 Şubat 1312 (2 Mart 1897); 268/22,18 Şubat 1312 (2 Mart 1897); 284/38, 5 Haziran 1313 (17 Haziran 1897), 294/18, 2 Ağustos 1313 (14 Ağustos 1897); 296/20, 15 Ağustos 1313 (27 Ağustos 1897); 320/37, 6 Mart 1314 (18 Mart 1898); 294/26, 4 Ağustos 1313 (16 Ağustos 1897); 296/33,16 Ağustos 1313 (28 Ağustos 1897); 297/42, 24 Ağustos 1313 (5 Eylül 1897); 297/63, 29 Ağustos 1313 (10 Eylül 1897); 300/7, 18 Eylül 1313 (30 Eylül 1897); 301/23, 25 Eylül 1313 (7 Ekim 1897); 302/21, 1 Teşrin-i evvel 1313 (13 Ekim 1897); 312/28,10 Kanun-u Sani 1313 (22 Ocak 1898); 316/47,8 Şubat 1313 (20 Şubat 1898); 322/35, 13 Mart 1314 (25 Mart 1898); 327/46, 15 Nisan 1314 (27 Nisan 1898); 332/54, 2 Haziran 1314 (14 Haziran 1898); 333/44, 7 Haziran 1314 (19 Haziran 1898); 335/49,18 Haziran 1314 (30 Haziran 1898); 335/53,19 Haziran 1314 (1 Temmuz 1898); 355/2, 4 Kanunu Sani 1314 (16 Ocak 1899); 356/35, 22 Şubat 1314 (6 Mart 1899); 362/19, 28 Nisan 1315 (4 Mayıs 1899);365/35, 11 Mayıs1315 (23 Mayıs 1899); 370/21,1 Temmuz 1315 (13Temmuz 1899); 378 /53, 5 Eylül 1315 (17 Eylül 1899); 382/33, 19 Teşrin-i Evvel 1315 (31 Ekim 1899); 382/43, 20 Teşrin-i Evvel 1315 (1 Kasım 1899); 383/40, 25 Teşrin-i Evvel 1315 (6 Kasım 1899); 388/20, 22 Kanun-u Evvel 1315 (3 Ocak 1900); 392/46, 24 Kanun-u Sani 1315 (5 Şubat 1900); 412/1, 28 Mayıs 1316 (10 Haziran 1900); 412/47, 9 Haziran 1316 (22 Haziran 1900); 417/10, 5 Temmuz 1316 (18 Temmuz 1900); 420/25,15 Ağustos 1316 (18 Ağustos 1900); 423/47, 3 Eylül 1316 (16 Eylül 1900); 455/11, 4 Mayıs 1317 (17 Mayıs 1901); 457/2,14 Mayıs 1317 (27 Mayıs 1901); 457/32, 14 Mayıs 1317 (27 Mayıs 1901); 468/23, 21 Temmuz 1317 (3 Ağustos 1901); 472/21, 12 Ağustos1317 (25 Ağustos 1901); 473/54,18 Ağustos1317 (31 Ağustos 1901); 481/23, 20 Teşrin-i evvel 1317 (2 Kasım 1901); 496/53, H-30 Kanun-u Sani1317 (12 Şubat 1902); 507/50, 12 Nisan 1318 (25 Nisan 1902); 559/8, 29 Mart 1319 (11 Nisan 1903); 581/2, 8 Ağustos1319 (21 Ağustos 1903); 590/10, 26 Eylül 1319 (9 Ekim 1903); 596/3, 13 Teşrin-i Sani 1319 (26 Kasım 1903); 609/25, 12 Kanun-u Sani 1319 (25 Ocak 1904); 662/43, 23 Ağustos 1320 (5 Eylül 1904); 683/33, 9 Kanun-u sani 1320 (22 Ocak 1905); 705/46, 21 Nisan 1321 (4 Mayıs 1905); 710/43, 6 Mayıs1321 (19 Mayıs 1905); 708/47, 28 Nisan 1321 (11 Mayıs 1905); 727/43, 22 Temmuz 1321 (4 Ağustos 1905); 732/45, 10 Ağustos 1321 (23 Ağustos 1905); 737/57, 29 Ağustos1321 (11 Eylül 1905); 743/51,29 Eylül1321 (12 Ekim 1905); 744/24, 4 Teşrin-i Evvel1321 (17 Ekim 1905); 748/79, 22 Teşrin-i Evvel1321 (4 Kasım 1905); 753/86, 27 Teşrin-i evvel1321 (9 Kasım 1905); 754/16, 6 Kanun-u evvel1321(19 Aralık 1905); 759/32, 8 Kanun-u Sani 1321 (21 Ocak 1906); 762/54, 24 Kanun-u Sani 1321 (6 Şubat 1906); 764/12, 1 Şubat1321 (14 Şubat 1906); 765/54, 8 Şubat 1321 (21 Şubat 1906), 766/29,17 Şubat 1321 (2 Mart 1906); 775/31, 1 Nisan 1322 (14 Nisan 1906); 775/49, 2 Nisan1322 (15 Nisan 1906); 782/53,10-03-1322 (23 Mayıs 1906); 791/84, 6 Temmuz 1322 (19 Temmuz 1906); 795/27, 26 Temmuz 1322 (8 Ağustos 1906); 797/26, 4 Ağustos 1322 (17 Ağustos 1906); 805/49, 15 Eylül 1322 (28 Eylül 1906); 809/3, 1 Teşrin-i evvel1322 (14 Ekim 1906); 829/50, 25 Kanun-u evvel1322 (7 Şubat 1907); 770/54, 4 Mart 1322 (17 Mart 1906); 889/49, 18 Teşrin-i evvel1323 (31 Ekim 1907); 892/8, 3 Teşrin-i sani 1323 (16 Kasım 1907); 915/61, 12 Mart 1324 (25 Mart 1908); 961/43, 10 Teşrin-i Sani 1324 (23 Kasım 1908); 984/56, 27 Mart 1325 (9 Nisan 1909); 1074/57, 3 Teşrin-i Evvel 1326 (16 Ekim 1910); 1093/79, 25 Şubat 1326 (10 Mart 1911); 1111/28, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911); 1184/48, 15 Haziran 1331 (28 Haziran 1915).

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT) 52/73, 17 Şubat 1313 (1 Mart 1898); 58/45, 20 Kanun-u Evvel1314 (1 Ocak 1899); 172/43, 1 Kanun-u Sani 1323 (14 Ocak 1908); 302/13, 12 Nisan 1329 (25 Nisan 1913),

Bâbıâli Evrak Odası (BEO) 449/33627, 2 Nisan 1312 (14 Nisan 1896),

Basılı Kaynaklar /Printed Sources

Ahmed Ziya. *Fenn-i Defterî*. İstanbul: -eserde yayın yeri belirtilmemiştir- 1310.

Ahmed Ziya. *Fenn-i Usûl-i Defterî-i Askerî'den Müsvedde Defteri*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1312.

Alkan, Mehmet Ö. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839 – 1924*, Tarih İstatistikleri Dizisi, Cilt 6. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2000.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2020*. Ankara: Pegem Akademi, 2020.

Ali Suavi. *Fenn-i Tanzim-i Defter*. Paris: Ulum Gazetesi, 8. sayı, 1286.

Auvert, Juste Urbanie. *Arithmetique et Systeme Metrique 2400 Exercices et Problemes*. Dix-Huitieme Edition. Paris: Gedalge Jeune, Libraire-Editeur, 1896.

Cihan, Ahmet. *Osmanlı'da Eğitim*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2007.

Elker, Salâhaddin. *Divan Rakamları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi Cild: 1-2*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi Cild: 3-4*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergün, Mustafa ve Duman, Tayyip. "19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları". *Yeni Türkiye*. 1/7 (1996): 494-511.

Faik Şevket. *Yeni Usûl-i Defterî ve Muamelat-ı Tüccariye Dersleri*. İstanbul: Tanin Matbaası, 1326.

Fardis. *Usûl-i Defterî*, , İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1286.

Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2010.

Güran, Tevfik. *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, *Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 5*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1997.

Halliday, John. *The New London Method of Arithmetick*. London: Joseph Davidson, 1749.

Hamid. *Mufassal Usûl-i Defterî, Kısm-ı Sanî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317.

Hamid. *Usûl-i Defterî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1321.

Hamid. *Muhtasar Usûl-i Muhasebe – Fenn-i Defterî, Kısm-ı Sanî*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327.

Hamid. *Usûl-i Defterî*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329.

Hasan Ferid. *Mükemmel İlm-i Hesab*, *Üçüncü Cild, Kısm-ı Ticari*. İstanbul: Kitapçı Arakel Matbaası, 1330.

Hasan Tahsin. *Yeni Usûl-i Defterî*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307.

Hasan Tahsin. *Usûl-i Defterî*. İstanbul: Kitapçı Kasbar, 1311.

Kanunname-i Ticaret. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281.

Koç Yalkın, Yüksel. *Bankacılar İçin Genel Muhasebe Bilgisi*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1988.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Malcolm, Alexander. *A New Treatise of Artihmetic and Book-keeping*. Edinburgh: John Mosman and William Brown, 1718.

Marmet, E. Cadres. *Principles de Tenue de Livres, Tres-Simplifiee, A Partie Simple et a Partie Double.* Paris: Librairie de L. Hachette, 1854.

Mehmed Mecdüddin. *Mebadi-i Usûl-i Defterî*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1300.

Mehmet Nüzhet. *Muğni'l Küttab*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1286.

Mehmed Nüzhet. *İlm-i Hesab maa Usûl-i Defterî*. (Çatalcalı Hasan baskısı). İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311.

Muhyiddin. *İlaveli Usûl-i Defterî-i Cedid*. 2. Baskı. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302.

Otar, İsmail. "Risale-i Felekiye'nin Yeni Bir Nüshası Hakkında". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7 (2002): s.316.

Özön, Mustafa Nihat. *Büyük Osmanlıca- Türkçe Sözlük*. Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1959.

Pacioli, Luca. *Summa de Arithmetica Geometria, Proportioni et Proportionalita,* Venezia: Paganino de Paganini, 1523.

Pehlivan Ağırakça, Gülsüm. *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Savary, Jacques. *Le Parfait Negociant ou Instruction Generale*. Paris: Jean Guignard, 1675.

Serkiz Nihad. *Hocasız ve Pratik Usûl-i Defterî*. İstanbul: Türk Matbaası, 1926.

Serkiz Nihad. *Nazarî ve Amelî Muhasebe*. İstanbul: Amedi Matbaası, 1926.

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Şanal, Mustafa ve Alaca. Erol, *Türk Eğitim Tarihi Orta Asya'dan Günümüze.* 3. Baskı. Ankara: Pegem Akademi, 2023.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Türkiye Kadastrosunun Tarihi- Kadastro Tarihinin Kaynakları*, Ankara: Azim Matbaacılık, 2021.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Tinwel, William. *A Treatise of Practical Arithmetic and Bookkeping by Single Entry*. Fifth Edition. New Castle: M. Angus and Son, 1805.

Tinwel, William. *Treatise on Practical Arithmetic with Bookkeeping by Single Entry*. New Castle: M. & M.V. Lambert, 1852.

Tursun, Mehmet ve Aksu, İbrahim. "Kirkor Kömürcüyan'ın Yeni Muhasebe Usûlü Başlıklı Kitabının Tahlili". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 27, (2024): 23-36.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). Cemil Öztürk. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). Cemil Öztürk. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). Nejat Göyünç. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Uyanık, Ercan. "Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. 2006

Yakut, Esra. *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.

Yazan, Ömer. "İdadilerde Muhasebe Eğitimi: Hasan Tahsin'in Yeni Usûl-i Defterî (1895) Örneği". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15, (2018): 67-97.

Yazan, Ömer. "Çift Yanlı Kayıt Yöntemini Esas Alan Öncül Bir Eser: Muğni'l Küttab (1869)'ın Muhasebe Anlayışı ve Saadetname (1306) Vurgusu". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16, (2019): 41-61.

Yazan, Ömer. "Osmanlı Mekteplerinde Çift Yanlı Kayıt Yöntemine Dayalı Muhasebe Eğitimi". Ed: Mahmut Zengin v.d. *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, (2021): 365-386.

Yetişgin, Memet ve Dumanoğlu, Sevim Ceylan. "Osmanlı Darülmuallimin Mektebi: Maraş Darülmuallimini". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16 (4), (2017): 1083-1100.

Ziya. *Fenn-i Usûl-i Defterî*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1298.